

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 8 (16618)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 23,
четверг

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-НИН ЧАЗААНДА

Хүн айтырыында:

ЧУГУЛА ХЕМЧЕГЛЕР

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы январь 21-де болуп эрткен. Аңаа Чазак кежигүннери хүн чурумунда көрдүнгөн 11 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

«2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге чоруткан «Трактор» деп операцияның түннелдерин үндүргөн база ук операцияны 2003 чылда улам чылаарының дугайында» илеткелди ТР-ниң Күртеххайгаарал эргелелиниң начальниги А.К. Ооржак кылган.

ТР-ниң Чазаның «ТР-ниң девискээринге «Трактор» деп профилактиктиг операцияны чорударының дугайында» 2002 чылдың сентябрь 24 үнген доктаалын күүседире-биле ажылчын бөлүк 2002 чылдың октябрь 1-ден 31-ниң хүнүнге чедир республиканың 10 кожуннарынга 452 техниканы хынаан.

Хыналданың түннелинде 60 техника техникум чурумга дүүшпес, 13 техника долгандыр турар бойдушка хора чедиреп турар болган. Ол ышкыш 123 техника Күрүнеңиң техникум хайгаарал органның хыналданы эртпээн болган. А 39 тракторларны башкарынга чогуур херектиг документици чок кижилер мунуп турганы илерээн.

«Росагрохандырылга» таварыштыр лизинг езугаар 1999, 2001 чылдарда алдынган МТЗ-82.1 деп 49 тракторларны Тыва Республикада ук бүдүрүлгениң төлээзи АН «Тываагрохандырылга» лизинг алыкчыларынга үлепкен, ынчалза-даа ол бүгү техника Күртеххайгааралга күрүне бүрүткелин эртпээн болуп турар. Ынчап кээрде, лизинг езугаар алдынган техниканы күзүзүнне бүдүрүлгө хуу кижилерге садып болуп апарганы дүвүренчиг болуп турар. Республика девискээринде турар ажыл-агыйлар боттарының-на туразы-биле каш-ла артык комбайннын Саян артыкче хуу кижилерге садып турары база илерээн.

Бо ажыл бо чылда база улам чылаар. Ынчангаш бо айтырыгны Чазак кежигүннери тодаргай ажылдап кылыры-биле хүлээп алырын соңгаарлаткан.

«Тывакобальт» комбинатының объектилериниң камгалалының дугайында илеткелди ТР-ниң Улетпүр яамызының сайыды В.О.

Ооржак кылган.

ТР-ниң Чазаның «Тывакобальт» комбинатында кадагалатпайгаарары-биле үндүргөн доктаалында айытканы болза, комбинаттын объектилерин Чеди-Хөл кожунунун чагыргазы кожунда Иштики херектер килдизи-биле кады харылаар деп айыткан. Ол бүгү ажылче чылдың смета-документизи езугаар 1,1 млн. рубльди үндүрерин бадылаан. Ынчалза-даа «Тывакобальт» комбинатының объектилерин камгалаарындан Чеди-Хөл кожунунун чагыргазы ойталап турар. Кожунунун чагыргазы даргазы Н.И. Дартай-оолдун тайылбыры-биле алырга, кожунун чагыргазы ук бүдүрүлгениң камгалалын бодунга хүлээнип ап шыдавас, чүге дизе «Тывакобальт» комбинаты кожунунун өңчүзү эвес. «Тывакобальт» комбинаты чеже-даа тоймагалатпанын эң кагдынган-даа болза, ында үнелиг металлдар талазы-биле акша-хөрөңги миллиардтарга санажып турар. Стратегтиг объектини бодуштуң камгалалы-биле апарганы деп, ол чугаалаан.

ТР-ниң Өнчү комитетинин удуртукчунун тайылбырындан алырга, «Тывакобальт» бүдүрүлгези федералдыг өңчүге хамааржып турар. Ынчалза-даа ол өнчү федералдыг-даа, республика-даа даңзызынче кирбейн турар. Бүдүрүлгө 1998 чылда республика өнчүзү кылдыр кири бижиттинген болурга, республиканың прокуратуразы ону шын эвес деп көргөш, республика даңзызындан ужулган.

ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н. Сапова саналды кириген. Ук бүдүрүлгениң объектилеринге хыналданы кылгаш, дедир федералдыг өнчү кылдыр эгидеринге 2 неделя хуусаа бээр кылдыр комиссия тургузар болза эки деп чугаалаан.

Бо айтырыгны Чазак кежигүннери дараазында Чазак хуралына сайгарып көөрү-биле соңгаарлаткан.

Бистиң корр.

БЕДИИ-БИЛЕ ҮНЭЛЭЭН

Эрткен неделяда Москвага, уран чүүлдүң төөгүлүг онзагай ордуларының бирээзи — Бичи театрга, Россия Федерациязының театр Ажылдакчыларының үндезилеттингенинден бээр 125 чыл оюн демдеглээн езулал болган. Ооң ажылынга делегей театрларының кескү ажылдакчылары, театр ажылдакчыларының эвилелиниң девискээрлерде салбырларының төлээлери киришкен. Бистиң республи-

каны Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчысы Александр Шоюн, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Галина Музук — олар төлээлээн.

Россияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери театр уран чүүлдүң хөгжүдөр дээш тыва салбырның кылып чоруткан ажылын үнелеп, салбырны турсакаал мөңгүн медаль-биле шаңнаан.

Бистиң корр.

Көдээ амыдырал: ооң айтырыгылары

БАЙ-ШЫДАЛДЫГ БОЛУР ДИЗЕ...

Сагыш-сеткили, аян-хевири чингине тыва-даа болза, угаан-бодалын орус дыл кырынга илередир салгалдар удуртулгада мөөңөлген. Ылаңгыя эртем, экономика, саң-хөө адырларында. Оларның төрөөн дыйлынга «илдиге» бээри шаптыктыг болбайн аан. Ынчалза-даа ук байдалды эдип болур аас-кежик бар. «Субсидия, дотация, лизинг» дээн чижектиг билишккиннерни малчыннар кончуг эки билирин Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының экономика болгаш саң-хөө талазы-биле бирги ораакчызы Людмила Кестикей айтырыгыларымга харылап ора, демдегледи.

Орус дылга белекелдиглерин бирээзи — бо дарга Эртем-билииниң аайы-биле Людмила Хертековнаның сөс бүрүзүңге, сан санынга хынамчалыын, серемчилелдин билдим. Беш деп тывалааш, орус дылга ону сан болгаш бижимел кырынга демдеглеп берди. Тайылбырынга шаг-үе болгаш ак саазынын-даа харамнанмады. Көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге албан езуноң шын дыйнадыгыларының четпейн турарын демдегледи. «Медээ-чарнын аштангы чоруу» республикада тергидеп турар. Ол чорук чер, мал ажыл-ишчилеринге ырма сынчыг.

— Төрүүр малга (саар инектер, белер, кыс хаваннар, мындылар, мыйгактарга) республика бюджетинден 11301 муң рубль

субсидия (дузаламчы акша) 2002 чылда үндүргөн. Шээр мал бажынга дузаламчы акшаны федералдыг бюджет хандырган. Ооң хемчээли 14270 муң рубль. Азырал малга акша дузаламчызы — көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге идиг беришккин. Адаанга демдеглээрим көргүзүлгөр баш удур көрүүшкүн, барык төлөвилел хевирлиг, сан-чурагайлар-дыр. Эде санаашкынар ам-даа үргүлчүлээр. Бо талазы-биле ажылдап турарларны чер-черде белегкээн бис — дээш, Л.К.Кестикей улаштырды. — 2003 чылдың январь 1-ге хамаарыштыр алырга, малдың барык бүгү чүзүнү өскен. Мыйыстыг бода мал 89894-тен 92243 баш четкен. Өзүлде 103 хуу. Чылгы мал 22750-ден 23095 баш четкен. Өзүлде 102 хуу. Иви 1621-ден 1723 баш четкен. Шээр мал 617 мундан 641 муң баш четкен. Өзүлде 103 хуу. Теве дугайында арай сөөлүрүдир бир тускай тайылбырлап көрейн — диди.

Акша-биле деткимче көскү ужур-дузаны 2002 чылда ойнаан. Мал бажы, чиг эт, өске-даа өнчү-хөрөңги-биле орнажылга 70 хуу кызырылган. Дезевилеп алырга, хой, өшкү каш чыл улаштыр акша-төгөрик орнунга баары эвээжээр. Өре-ширеже инек, молдурга, казырга согарын шеглээр. Аар-саар чоруктарга ажылчын ая-шарыны херемглээр моон соңгаар калбарар.

Мал оорунга удур боттук хемчеглерни күрүне каттышкан бүдүрүлгелер, көдээ ажыл-

агый кооперативтери, арат (тараачын) ажыл-агыйлар ап кирген. Ооң бир чижээ, мал, хонаш-турлаг камгалалын тургузарынга акша-хөрөңгини үндүрүп эгелээни. Он-он, чүс-чүс малын оорга алзырынын орнунга, камгалалче үндүрер чарыгдалдарны тургузары ажылкыт. Ол дээрде мал, чер ээлериңиң хевирлеттинип келгени.

Көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң кайы-даа хевирлериниң ээлери мал аарыгыларынга баш удур болгаш планда көрдүнгөн вакцинацияларны чоруда бергени. Ылаңгыя хой, өшкү чуулданын организастаары катап эгелээн. Чылдың дөрт ээлчээн ажыкчалары, зооветеринарлыг хемчеглерге кичээңгей салыры кеңилиг апарганы мал бажын өстүрүп турарларга билдинген. Аарыг, арган малды акшага чедирери барык болдунмас мал ээзиниң бодунга, ооң сайгарлыр арга-шинээнге каража-когаралдыг.

Салгалдан салгал дамчаан өгбүлелерге ол бүгү демдеглексенчиг, стоматит (аас-кемдинринге) эмнээр йод, марганцовка эзилдири, артыш, сарыг-ыяш хандызын белектеп алган болур. Көдээ ажыл-агый эртемнигериниң бир кажы мал ээлери, тускай хонаш-турлаглар, төрөл бөлүктөриниң баштыңнары болу бергени өөрүнчүг. Кадрларга хамаарыштыр Людмила Хертековна мындыг болуушкунну сонуургатты:

(Уланчызы 2-ги арында).

Чылыг, чырык дээш

КАМНАП, ТӨЛЕП ӨӨРЕН

«Тываэнерго» акционер ниитилелдин чингине директору Н.Данзы

«Тываэнерго» акционер ниитилел — республиканы чылыг, электри энергиязы-биле хандырып турар кол бүдүрүлгө. Ажылы-биле чугаалаарга, Тываже кээп турар электри энергиязы «Тываэнерго» АН-ни таварыштыр бүдү-

рүлгөлөргө, чурттакчы чонга чедип турар болгай. Эрткен күзүн электри энергиясында чылчылы-биле чыгып келген өрелер, ол бүдүрүлгени болгаш «Тывакоммунэнерго» күрүнеңиң каттышкан бүдүрүлгезин кончуг берге байдалдарга чедирген. Тургустунуп келген байдалды ТР-ниң Чазакка өөренип көргөш, эрткен чылдың октябрь айда чылыг, электри энергиясында өрелерниң чыылдазын организастаар талазы-биле шалыпчы айны чарлаан. Бир эвес шак ындыг ажылды чогуур үезинде чорутпаан болза, республиканың чылыг, энергетика комплекстериниң бүдүрүлгелериниң кышты ажары берге байдалга турган. Ол өрелериниң чыылдазын организастаар талазы-биле ТР-ниң Чазаның харысалгалыг ажылдакчылары, яамыларның, ведомстволарның удуртукчулары, «Тываэнерго» АН-ниң, «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң ажылдакчылары идепкейлиг

киришкен. Шалыпчы айда чоруткан ажылдың түннели республиканың чылыг, энергетика комплекстериниң ажылынга улуг дузаны чедирген. Ынчангаш республиканың энергетиктери бо кышты улуг дүвүрөл чок ажып ора.

Январь 21-де «Тываэнерго» акционер ниитилелдин чингине директору Н.О.Данзы, ол бүдүрүлгениң чингине директорунун ораакчысы, электри энергиязын садып-саарар талазы-биле директор И.В.Денисов массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттиргеннер. Ооң кол сорулгазы бүдүрүлгөде тургустунуп келген чамдык шаптараазынның айтырыгыларны, чурттакчы чон массалыг информация чепсектерин таварыштыр билип алыр сорулганы салып турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

КАМНАП, ТӨЛӨП ӨӨРЕН

(Төнчүзү. Эгези I-ги арында).

Бир эвес бүдүрүлгенин иштинче кирип, ооң ажылынын уг-шинин сайгарып көөр болзувусса, кажан Николай Ооржакович бүдүрүлгенин кол удуртукчузунга ажылдап келгенинен бээр чаартылгалар көстүп келгенин эскериптер бис. Моон мурнунда турган чингине директор Сараев массаалыг информация чепсктеринин ажылдакчылары-биле ужуражыр хамаанчок, "Тываэнерго" АН-нин ажылын шүгүмчүлөп бижиптерге, оларның-биле судтажырынга өйлежип турган кижжи болгай.

"Тываэнерго" акционер ниитилел ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.В.Никонькова, ТР-нин Одаар чүүл болгаш энергетика яамызының бирги оралакчызы А.М.Делегте, ТР-нин Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыды М.И.Байыр-оолга, ТР-ниң прокурору К.И.Кудрявке Тыва Республикасы дээш Россияның электри энергиязын мөөнү-биле садып алып федералдыг рынокка өрөлөнгөнгө база "Сибирь" каттышкан диспетчер эргелелинин факсограмманын үндөзилээш, 2003 чылдың январь 20-ниң 00 шактан январь 26-га чедир республика девискээринге электри энергиязын бээрин 2,7 млн.квт. шак кызыгаарлаары көрдүнгөн азы энергетика күжү-биле алырга, 16 МВт болур.

Ооң кол чылдагааны болза "Тывакоммунэнерго" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези садып алган электри энергиязы дээш

"Тываэнерго" АН-ге 64 млн. рубльге өрөлөнгөн. "Тываэнерго" АН бодунун ээлчээнде Россияның электри энергиязын мөөнү-биле садып алып федералдыг рынокка өрөзүн төлөп шыдавайн боруткан. Чингине директорнун оралакчызы, электри энергиязын садып-сайгарар талазы-биле директор И.В.Денисов "Тывакоммунэнерго" ККБ-ге боттарынга хамаарылгалыг хереглекчилернин электри энергиязынын хереглелин 12 МВт чедир кызыгаарлаарын сүмөлзэн бижикти чоруткан. Электри энергиязын хереглекчилерге бээрин түр кызыгаарлаан шактарны тургузарын "Тываэнерго" АН биле "Тывакоммунэнерго" ККБ-ниң 2002 чылдың июнь 25-те техниктиг болгаш экономиктиг кады ажылдажылганын каттышкан чөвүлел хуралынын протоколунда айыткан. Ынчангаш бо талазы-биле ийи бүдүрүлгенин аразында кандыг-даа чөрүлдээлиг айтырыг тургустунмаан. Январь 20-ден 26-га чедир Кызыл хоорайга 00 шактан 2 шакка, 8-тен 10 шакка, 14 шактан 16 шакка чедир электри энергиязын бээрин түр кызыгаарлаар графикти хоорайның микрорайоннар аайы-биле тургускан. Кызыл-Мажалыкка, Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназынга, Туран хоорайга 9 шактан 11 шакка, 14 шактан 16 шакка чедир электри энергиязын өжүрерин көргөн. Мында кандыг-даа онзагай айыыл чок, чырык өжүрүлдезинин аразы чүглө 2 шак, амы-хууда амыдыралга-даа, бүдүрүлгелерге-даа улуг каража-когарал тургустуна бербес боор. Ынчалза-даа чырык чок чаңгыс шак безин берге

дээрзин чон билир-ле болгай.

— Моон мурнунда турганын ышкаш ТР-ниң Чазак-даа, чурттапчы чонга-даа чарлап дыңнатпайн, ыгыт чок өжүрүп кааптар чүве турбас боор, аа Николай Ооржакович? — деп, журналистер айтырыг салды.

— Ол талазы-биле бодавайн-даа тур бис. Кажан электри энергиязын бээрин кызыгаарлап тургаш, ону долузу-биле өжүрүп болбазының дугайында "Сибирь" энергосистеманын каттышкан диспетчер эргелелинин айтырышкыны бар. Ийи талазында, кандыг-даа таварылгада электри энергиязын долузу-биле өжүреринин дугайында "Тывакоммунэнерго" ККБ-зи биле бистиң аравыста чардыңган керээде ону долузу-биле айтып каан. Кышкы үеде чонга чарлавайн, электри энергиязын өжүрүп кааптар болза, ол кем-херек үүлгедии-биле демей болур.

Эрткен чылын чырык, электри энергиязында өрелер дээш шалыпчы айны чарлап, улуг ажылды чоруткан-даа болза, ам-даа өре көвей. "Тываэнерго" акционер ниитилел 2002 чылда 1044-87 муң рубльдин электри энергиязын садып үндүргөн, оон 56541 муң рубльди төлзөн, артканы өре болуп артып турар. Байдал мындыг турда, дүвүрэнчиг болбайн канчаар. Электри энергиязында өрелерни төлзери кижжи бүрүзүнүн хамааты хүлээлгези болур ужурлуг. Түннелинде "Тываэнерго" АН-ниң чингине директору Н.О.Данзы журналистернин айтырыгларынга тодаргай харыыны берген.

Сергей ХЕРТЕК.

Соңгулдага уткуштур

Тес-Хем кожуун чагырга даргазының албан-дужаалынга кандидат Нина Ивановна ДАНЗУРУН

Ол 1956 чылда Тес-Хемнин Белдир-Арыгга малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Суурнун ортумаак школазын, Кызылдың башкы институтун дооскан. 1981-1991 чылдарда Кызыл-Чыраа, Чыргаланды школаларынга башкылаан, хей кезинде директорлаан. Улус өөредилге-кижизидилге айтырыгларын эки билир.

Н.И.Данзурун 1991-1992 чылдарда Новосибирскиге Сибирьнин кадрлар белеткээр мергежилди чедип алган. "Чодураа" совхозка он чыл директорлаан. Буураашкынның болгаш сандараашкынның бо будулгаазының чылдарында Тес-Хем кожуунда барык-ла бүдүн арткан чаңгыс ажыл-агый ол. Бөгүн ында 6000 ажыг шээр, 500 чыгыты бодаларны өстүрүп турар. Машина, трактор, комбайнны долу ажыглап турар.

Нина Ивановна кожунунун Төлээлекчилер хуралынын даргазынга ийи улаштыр соңгутурган. Ол ук кожунда алдараттыг, дуржулгалыг, кедилиг удуртукчу. Тыва Республиканын көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы, 1999 чылда республиканын "Чылдың херээжени" конкурстун тилекчизи, Самагалдайның хүндүлүг хамаатызы, кожунун "Тес-Хем, Самагалдай, XX чүс чыл" деп Алдын дептеринге адын кири

бижиттирген.

Н.И.Данзурун — кожунун шыррак спортчуларынын бирээзи, "Эзирниң самы" деп кинога аът мунукчуларынын бирээзинин ролюн ойнаан. Гитарага, баянга ойнаар, шүлүк бижир. Ийи оолдун, бир кыстың авазы.

Удуртукчу бүрүзүнүн харысалгазын бедидери, акша-төгериكتин чарыгдалын хүн бүрүнүн хыналдазынга тургузары, тудуг ажылын калбарткаш, чонну бажың-балгат-биле хандыраары, сумулар аразынга автобус аргыжылгазын катап эгелээр, кат-чимис хүлээп алып, болбаазырадыр черлерни, чугай, туйбу бүдүрерин органиастаары, чонну ажыл-биле хандыраары кандидаттын программазында кол черни ээлеп турар.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Чаңгыс чер-

чурттугларывыс!

Бодунун үлегерлиг ажыл-херээ-биле бүдүштүүн шынзыдып шыдаан, арга-дуржулгазы четчир, амгы үениң эртем-билии-биле чепселенген удуртукчу **Нина Ивановна Данзурун** кожунун чагыргазының даргазынга соңгуп алып дээш, бадылаашкыннарывысты берээлиңер!

Деткикчи болук.

(Кандидаттын фондуздундан төлзөн).

БАЙ-ШЫДАЛДЫГ БОЛУР ДИЗЕ...

(Төнчүзү. Эгези I-ги арында).

— Хойжу мергежилге чалып салгалдын ханды-сонуургалы тургустунуп келди. Аныяк кадрларның мал ажыл-агыйынга саны 1995 чылда 2 муң турган, 2002 чылда олар мырыңай 5,1 муң апарган. Аныяктарга уткуштур хемчеглерни, материалдыг деткимчени көргүзери — мал ажылының келир үези дээш сагыш салышкын.

Дарганын «сагыш салышкын» дээни «субсидия», «кредит» деп терминнерни тайылбырлаарынга чедирди. Дузаламчы акша хереглзэн адресинге чедер ужурул. Ол акшаны кожун, суму деңнелдеринде дүжүметтернин чандыр-соора «даргалап» кааптары илереп турар. Дузаламчы акшаны тежежилер, ивижилер, еске-даа малчыннар бирги ээлчегде хереглээр.

— Тевениң баш бүрүзүнге дузаламчы акшанын хемчээли 575 рубль. Ивилер, сыннарга база. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының бухгалтерия төлээлери оларга боттары дорт барып чедирер. Бо таварылгада черинг ырак-чоогун херекке-даа албас бис. Херек болза, суг, агаар оруктары, черлик иви-аң копкалары-биле чоруур — деп, сайыттын оралакчызы чымчак хүлүм-зүрдү.

Людмила Хертековна-биле ужуражылгавыс эгезинде-ле 2002 чылда бюджет күүселдези баш

удур кылдыңган, чижеглей көргөн төлөвилел болуп турарын чугаа үезинде эскердим.

— Эрткен чылда тева бажы мурнукузундан-даа баткан. 148-тен мырыңай 128 башче кудулаан. Республика эвес, РФ-тиң Саң-хөө яамызынга ук болуушкун дүвүрэнчиг. Ынчангаш күрүне-даа, хуу-даа коданда тевениң бүгү бажынга дузаламчы акшаны көргүзөр — деп, дарга дыңнатты.

Мээң хууда саналым-биле алырга, тева бажының кудулаанында буруу тежежинин бодунда база бар, чүс хуу эвес-даа болза аан. Тыва чоннун аас чогаалын алырга, тевениң мээ-медерели 5 харлыг чаш уругзуг. Чаш бодаганын эңгин боду өстүрүп шыда-вас. Чүге дээрге чаш малдың эди «чуурук». Тежежинин, мал эезиниң ийи холун — ажаалда-тежеэлдезин албан хереглээр. Дөзевилей алырга, эмиг эмер чаш кижжи. Иезин эеп турар апарганда көөрге, ол дег чаптанчыг мал чок. Балдырбээжектер-биле ойнаарынга ынак. Тенектеник-сээн, ойнаксаан оолдарны ол чандыр көрбес. Бирээзинин бөргүн аксы-биле ужулгаш, узун буттарын алчайтыр кезек дезиптер. 4-5 харлыг оолдарның ыглай кааптарын база эндевес. Ызырып алган бөргүн ооң бажынга «кедирип чадап» туруптар. Оон ийи бараскан улаштыр ойнай бээр. Шак-хүн бүрүзү бодаганга «байыр болгаш чыскаал». Шак ындыг чараш, чаптан-

чыг малдың когу чингине тыва коданчы ыт дег, үзүлбези күзөн-чиг.

Кызылдан ырак эвесте ак аданныг бай-шыдалдыг эр чурттап турар. Ооң назыны 70 хар оранчок ашкан. Каш он-он чылдарга арын-баш шаг-үениң тевиинге бичии шилерезе-даа, хоочуннун көрүжү дорт, хол-буду дыңзыг хевээр. Ол дээрге ооң малга ижигип чаңчылчааны. Кул эвес, күр болгаш шыдал-быралыг мал ээлери ыначаар амыдырап чоруур.

Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарның Ийи-Тал, Ишти-Хем, Актуруг, Ак-Хем ол ыначаар шаанда чурттап чораан, изидип каан шойну карартыр чылгаптар хам Агаан-оолдун чугаазы-биле алырга, тева үш аданын хар-назынынга өйлзэн хар-назылыг. Кемдей-ле бербезе, тева каш-даа кижини кырыдыр чурттаар. Ооң бот-үнези чиик, азырал хереглесес. Тева көрүксээн, ону мунуксаан кызылчылар, ясли-сад, школа назылыглар Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының адаанда Арат шөлге бай-шыдалдыг араттын ак аданын ээлчег аайы-биле мунуп турарын байырлал хүннеринде бо-ла көөр мен.

Улуг-Хем ол чарының көвүрүү ажылгалче катап кирген. Шагаа байырлалында мал эези ак аданы-биле катап көстүп, чонну мунуштуг малы-биле өөртү бээр боор.

Республикада сыын, мыйгак

ажыл-агыйы, ТАР-биле деңней алырга, оранчок куду баткан. Бөгүнде — барык чок чыгыты. Кожавыс Алтай Республикавыста бо талазы-биле он ажыг ажыл-агый бар. Кашпал чурттуг экер-эрес аңчылар, хоочуннарның хөөрээшкини-биле алырга, эрткен чүс чылдың эгезинде хаак-биле бир сыынны чеди хонук хире чаажыктыр сүргеш, хереглекчиге садып-саарыптар турган дээр. Ол дугайында Чаа-Хөл кожунун чурттуг калган эки турачы Борис Шөмбүлович Ламадан дыңнаан мен.

Дүвүн аң кежи-биле кылган чылгыр хаактыг аңчы сыынны бедиктен чуңгулап баткаш сүрер, аң тура дүшкеш, экер эрни ийи мыйызы-биле үзеринге белеткени бээр. Ол үеде хаакчы хеп-хенертен хей-биле даг өрү сыыладыр үнүптер. Аң улаштыр дезер. Сүрүүшкүн каш шак улажырга, сыын шимчеп албас кылдыр туруптар дээр. Ол үеде аңчы ап чоруур чиик паш-савазынга аш-чемин белеткеп, күш кири дыштаныр. Барык ол ийи чеди-сес хонук дургузунда бот-боттарындан чыдып калышпас. Бөрү дег айыыл-халаптын чогу миннишкин дамчыштыр эскергеш, сыын аңчының аргамчызынга чоорту чаңчыга бээр дээр.

Сыын, мыйгак өстүрери барык арыг спорт-тур. Кижиге кадык-чаагай амыдыралды, ээ эрге-байдалды шаңнап турар аан.

Аралчор ОКСУР.

Л.В.Драчевский-биле ужурашкан

Январь 22-де ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын Даргазы Василий Оюн Новосибирск хоорайже ажыл-агыйы аян-чоруундан эеп келген. Тыва парламентинин удуртукчузу РФ-тиң Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи В.Л.Драчевский-биле ужурашкан. Аңаа республиканың социал-экономиктиг сайзыралынын, хоойлужудулга ажылынын дугайында чугааны чоруткан. Наркомания, мал оорлаашкыны болгаш көдээ ажыл-агыйда байдал дугайында, Тывада нарыны-биле тургустунуп турар айтырыгларны база оюп эрттээн.

Сибирь девискээринде федералдыг удуртулганын төлээзи Тывада байдал-биле чоок таныш дээрзин, республиканың ажыл, амьдыралына сонуургалдын Василий Оюн эскерип демдеглээн. Өске бүгү айтырыглар-биле чергелештир Леонид Драчевский Кызыл хоорайга Хоойлужудулга палатазынын соңгулданын түннелдеринге хамаарыштыр сагыш човаашкынын илереткен. Ук айтырыгның шийтпирлеттинеринден республика социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдал улуг хамаарылгалыг деп, ол санап турар.

Ужуражылганын түннелинде Леонид Драчевский бүгү эрге-чагырга органнарынын аразында түннелгир ажыл-агыйны, чедишкыннерни күзээн.

Бистиң корр.

Январь 20-ден 25-ке чедир республикага күрүне ыдыктарын (демдектерин) непередир талазы-биле ниитилел-политиктиг акцияны (хемчегни) чорудуп турар. Ыдыктыг демдектерини тоогүзүн тодарадып бижиир талазы-биле (геральдика) чаңгыс аай күрүне политиказын амыдыралга боттандырап сорулга-биле ону чорудуп турар. 2002-2004 чылдарда күрүне ыдыктарын непередир талазы-биле Россияның Президентизинин эрткен чылын бадылааны бөлүк хемчеглерде Төрээн чурттуң

маадырлыг эрткен тоогүзүнүн чижээнге өзүп олурап салгалдын патриотчу кижизидилгезинче онза кичээнгеини угландырып турар. Күрүне ыдыктарының тоогүзү — ол дээрге күрүнениң тоогүзү-дүр. Тываның Чазааның бадылааны хемчеглериниң аразында — “Россияның болгаш Тываның геральдиказы” деп делгелгени организастап эрттирери база көрдүнгөн. Бөгүн “Шын” ТАР-ның Күрүне ыдыктарының дугайында материалды номчукчуларыга сонуургап номчуур кылдыр парлады.

ТАР-НЫҢ КҮРҮНЕ ЫДЫКТАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

1921 чылда Тыва Арат Республика тургустунган деп чүве билдингир. Ол төөгүлүг болушкун күрүнениң ылгавыр демдектерин тургузариның эргежок чугулазын Тываның чаа Чазааның мурнунга тургускан. Ол ылгавыр демдектериниң эң-не чугулалары — **күрүне ыдыктары** — **Күрүне сүлдези**, **Күрүне тугу болгаш Күрүне гимнизи** болуп, олар чурттуң социал болгаш национал онзагай чүүлдерин илередип, Азия төвүнде чаа күрүнениң бот-догуннаарының ылгавыр демдектери болган турар ийик. Тыва Арат Республиканың бактаап турганының бүгү чадазының үезинде Тываның Күрүне ыдыктары беш катап солуттунган дээрзин демдегледип каары чугула.

Бо тема талазы-биле тускай шинчилел ам-даа чок. Тываның күрүне демдектерин шинчилеп көөрүнче эртемеденер кичээнгеин салбаан. Ынчалзакжок кол темазы-биле чергелештир ук айтырыгга каксы хамааржыр чамдык ажылдар барына, бар. Ол дээрге В.А.Дубровскийниң “1921-1993 чылдарда Тываның Конституциязы” деп ажылы-дыр, ТАР-ның үезинден 1993 чылга чедир Тывага политиктиг байдалдың өскерилгени-биле чаа конституцияны хүлээп алырының чугулазын ында көргүскөн. Ук ажылда ТАР-ның Конституциязының чогуур эгелеринде Тываның ылгавыр демдектерин болгаш туктарын тодарадып бижээни биске солун болуп турар. Оон аңгыда Д.Ондурнуң 1991 чылдың декабрь 17-де “Шын” солуннуң №215 ийиги арнында парлаатынган чүүлү база бар, 1993 чылда күрүне демдектерин хүлээп алырынга капсырлаштыр бижээн. Ук чүүлде чүгле ТАР-ның сүлде демдектеринге болгаш туктарынага хамаарыштыр тодарадылгаларны база дүрзү-хевирлерин эртемге үндезилеттинген анализ чокка берген.

1921 чылга чедир Тывага күрүне сүлде демдектери турбаан, чүге дизе ынчан Цин империязының кези болуп турган. Ынчалзакжок Тываның чагырыкчызынга — амбын-ноянга маньчжур чагырга чери сес бичи тукчугаштарлыг кызыл тукту база таңманы берген дээрзи бижимел барым-даалардан билдингир: Ол демдектер болза маньчжур богда хаанның чагырыкчызы болуп ооң албан-дужаалын көргүзүп турган болгаш Тываның чурттакчыларына ооң эрге-чагыргазын илергейлеп турган. Тук болза чаңгыс улуг туктан болгаш бичи сес тукчугаштардан тургустунган, тодаргайлаарга, тос тук пөзү Тываның тос кожунун ыдыкшыдып турган (оларны ниитизи-биле чагырарын цин чазак амбын-ноянга дааскан) чүведир. Тос деп сан тываларның культуразына чүдүлгө-сүзүлгелиг ужур-дузалыг

турган, ооң турган чери ыдыктыг. Бир эвес Тыва тускайлаң күрүне турган болза, чагырыкчының эрге-чагыргазының ол демдээ күрүне ыдыгы болуп турган чадавас. Ынчалзакжок ол үеде ол демдек маньчжур императорундан хамаарылганы илередип турган, ынчангаш ооң ужурундан ынчан ол ниити национал демдек болуп, боттуу-биле шыдавайн барган.

Күрүне демдээниң ролун күүседип турган баштайгы тук Тываның Чазааның болгаш Тываның Арат-революсчу намының тугу турган. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун (ТГШИ) бижимел чүүл фондузунда ол туктун тодарадылга бижилгези бар. “Таңды-Тываның Арат-революсчуг намының ТК-ның тугу эрги моол дылда бижиктиг, 20 чылдарда ТАР-ның болгаш ТАР-ның тугу калбаа 130 см. узуну 123 см. кызыл пөс болуп турар” деп ында чугаалап турар. Үстүү талазында чурукта “амыдыралдың болгаш билгениң дугуйу” — “Хорлоо” деп көргүзүп каан, ооң өзээнде — ортузунда беш адырлыг сылдысты чураан. Буганың дүрзүзүн, тараа кадырың болгаш андазынны чуруп кааны Таңды-Тывазы малчынарның болгаш чер ажылдыларның чурту деп чүвени илередип турар. Үнүштерни чурааны ооң бойдузунун байлаан символчудуп турар. “Дарлаткан араттар, каттыжыңар!” деп бижиктиг чартык Айны чүге чурааныл дизе, (эрги моол дылда), долу төгөрик болуп үнүп кел чыдар ай дег, чурт чечектелишкениң үезинде туруп турар деп чүвени тодарадып турар.

Ол тук юридика талазы-биле күрүнени кылдыр ТАР-ның 1-ги-даа, 2-ги-даа конституцияларында кирбээн, ынчалзакжок “Хорлоону” ортузунда чурааны — чазактын үндүргени бирги марказындан билдинип турарын езугаар алырга, ону чуруп көргүскөн чорук чаа күрүнениң күрүне сүлде демдээниң ролун ол күүседип турган янзылыг.

Юридика талазы-биле белеткеттинген күрүне демдектери 1926 чылда IV Улуг Хуралга хүлээп алдынган ТАР-ның үшкү Конституциязынга хүлээп алдынган, ТАР-ның Күрүне сүлдезиниң болгаш Күрүне тугунун дугайында сан-медээлерни Конституцияның чүүлүнче анаа кириген. Конституцияның 29 чүүлүнде мынча деп бижээн: “Күрүне сүлдези 28 пунктуда айтыртылган чурулгандан тургустунар”, тодаргайлаарга, Күрүне сүлдези “Хорлоону” көргүскөн чуруктан тургустунар, а “Хорлоонун” иштинде — хүн херелдерлиг чер бөмбүрзээ үстүнге кадыр болгаш дырбааш турар ужурулуг, олар тараа баштары дүргектер-биле хаажылаттынган турар” деп айтыркан. Ол Конституцияның 30 чүүлүнде мынча дээн: “Күрүне тугу болза ортузунда Күрүне сүлделиг, кызыл өңнүг турар ужурулуг”.

“Хорлоо” ыдыкты болза ында сүлдениң сызында ажыглаанын эскерер бис, ол чорук 1926 чылга чедир “Хорлоону” ТАР-ның Конституциязында доктаатпаан кылдыр көөр үстүнде даап бодаашкына херечи бооп болур-дур.

VII (VIII) Улуг Хуралга (1930 чыл) ТАР-ның ээлчеглиг дөрткү Конституциязы хүлээп алдынган, аңаа Күрүне демдектериниң хевирин бичи өскерткен. Чаа

Конституцияның 58 чүүлүнде мынча деп бижип турар: “Тыва Арат Республиканың Күрүне сүлдези тараа болгаш сизген баштарындан кылган дүргек-биле долгандыр хаажыланган чер бөмбүрзээниң кызыл хаазын көргүскөн чуруктан тургустунар, чер бөмбүрзээниң ортузунга кадыр болгаш дырбааш авый-шавый турар ужурулуг, а чер бөмбүрзээниң үстүнге — ТАР болгаш “Бүгү чурттарның пролетарийлери болгаш Чөөн чүктүн дарлаткан улустары, каттыжыңар!” дээн бижиктиг беш адырлыг сылдыс турар”. А 60 чүүлде мынча дээн: “Күрүне тугу болза ортузунда Күрүне сүлделиг кызыл өңнүг турар ужурулуг”. Моон алгаш көөрге, чаа Конституция езугаар ТАР-ның Күрүне сүлдези болгаш тугу хевир талазы-биле бичи өскерилген болуп турар.

Чаа сүлдеде болгаш тукта чүгле чаңгыс чүүлү — “Хорлоонун” чуруун ап каапкан, ол болза Тываның сарыг шажынга хамаарылгалың көргүзүп турган. Ол демдекти ап кааптарга, чаа ыдыктар совет хевирниң сүлделериниң хоолгалары кара олчаан хевээр артар болган. Ол өскерилгелерни ынчангы үениң ТАР-ның удуртулгазының политиказының кол угши болуп турган ынчан чорудуп турган советчидилгениң болгаш хүрээ-хииттин эт-хөрөңгизин күрүнениң хавырып ап турган политиказы-биле холбаштырып болур.

1935 чылда ТАР-ның VIII (IX) Улуг Хуралына чаа сүлдени бадылаан, ооң тодарадып бижилгези 1936 чылдың ТАР-ның Конституциязының төлөвилелинче кирген. 1936 чылдың Конституциязының 67 чүүлүнде мынчалдыр айтып турар: “Республиканың күрүне сүлдези болза республиканың бора-хүрөң өңнүг хевирин, ак-бора аът мунган, маңадып бар чыдар, холунда кызыл уруктуг, национал кара-көк костюмнуг, кара национал идиктиг, арны чөөн чүкче көрүнгөн аратты чураан, беш адыр бүлүргей сылдыстың ак-көк өңүн чураан чуруктан тургустунар. Соңгу-барыын таладан хүн чырыдып турар, мурнуу-барыын таладан соңгу чүкче ногаан өңнүг тараа кадыры чыдар, сүлдениң адаанда “ТАР” болгаш “Бүгү чурттарның пролетарийлери болгаш бүгү делегейниң дарлаткан улустары, каттыжыңар!” дээн сарыг өңнүг бижилге. А Конституцияның 68 чүүлүнде туктун тодарадылганы бердинген: “Ортузунга Күрүне тугу болгаш Күрүне сүлделиг кызыл өңнүг туктар турар: узуну ийи метр, калбаа бир метр бежен сантиметр хемчээлдиг болур”.

1941 чылда Улуг Хуралга хүлээп алган чаа сүлде болгаш тук совет геральдианың дүрүмнерин езугаар тургускан-даа болза, олар совет хевирниң сүлделеринге демей кара чаңгыс хоолгалары болбаан. Блаңгыя 1941 чылдың Конституциязында чугаалап турары болза: ТАР-ның Күрүне сүлдези болза ортузунда (төвүнде) ТАР-ның девискээри, ак-көк өңде чер бөмбүрзээниң кези, оң талакы холунда урук тудуп алган аъттыг кижжи хүннүн алдын херелдеринче чоруп орат, солагай талазындан үстүндө куду ТАР-ның девискээрин чырыдып турар чуруктан тургустунар. Сүлдениң үстүкү кезээнде “Бүгү чурттарның пролетарийлери болгаш Чөөн чүктүн дарлаткан улустары,

каттыжыңар!” деп бижиктиг беш адыр сылдыс бар. Адаанда, ТАР-ның девискээриниң чуруунун адаанда, кадыр болгаш масканы авый-шавый салган; оларның адаанда кызыл кожаа, ооң төңчүлери тарааның баштары болгаш хову сизгеннериниң адаккы кезектери-биле тудушкаш сүлдениң бүгү-ле хевирин алдын жүктер-биле “ТАР” (Тыва Арат Республика) деп хоолаптар. 92 чүүлде чугаалап турары мындыг: “ТАР-ның Күрүне тугу болза кызыл пөстен тургустунар, ооң солагай булуңунда сывының үстүнде “ТАР” деп алдын жүктер-биле бижээн. Сывының үстүү талазында беш адыр сылдыс бар. Узунуга калбааның хамаарылгазы 1:2”. 1943 чылда алфавиттин чаа системазынче шилчилге-биле холбаштыр сүлде биле тук бичи өскерилгеге таварышкан. Чижээлээрге, латин графикадан эрги орус алфавитче чүгле бижилгелер солуттунган. Ол дээрге 1944 чылга чедир бодарап турган, Тыва Арат Республиканың Күрүнениң сөөлгү демдектери болган. 1941-1943 чылдарның сүлделери совет геральдианың элементилери-биле холбашкан 1935 чылдың сүлдезиниң элементилерин бодунда хаара туткан. Ол чорук 30 болгаш 40 чылдарның төнчүзүнде ТАР-ның удуртулгазының политиктиг шугумун илеси-биле илередип турган. 1939 чылда-ла ТАР-ның удуртулгазы социал-экономиктиг хөгжүлдеге болгаш совет үлегер-чижектерге чоорту чоокшулаарынче угланышкыны алган. Ындыг угланышкынының үрөтүңнели 1944 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң составынга Тываның каттыжып киргени болган.

ТАР-ның күрүне ыдыктары партияның болгаш Чазактын политиказының өскерилгени-биле кады база өскерлип турган дээрзин көрдүсү ышкажыл. Бо чорук кымны-даа элдепсиндирибээн, чүге дизе Күрүне сүлдези болгаш Күрүне тугу — күрүнениң болгаш ооң бот-догуннаашкынының демдектери болур, чурттуң социал болгаш национал онзагай талаларын олар илередип турар. Ол ышкаш чурттуң удуртулгазының политиктиг шугуму символиктиг дыл-биле сүлдеге болгаш тукка база илереттинер дээрзин маңаа немеп каалы.

Күрүне ылгавыр демдээнге ТАР-ның тоогүзүнүн кол үе-чадалары илдени-биле илереттинген. ТАР-ның тургустунарының мурнунда Тывага күрүне ылгавыр демдээ-даа, ниитизи-биле хүлээп алдынган национал ылгавыр демдээ-даа турбаан. Ынчангаш сүлдени болгаш тукту тургузарда, колдуунда-ла идеология-биле холбашкан ылгавыр демдектерни ажылап турган, чижээлээрге, кызыл сылдыс, кадыр болгаш маска, тараа баштарындан өрөөн дээрбек — социалисттик идеология-биле холбашкан демдектер-дир, “Хорлоо” болза сарыг шажын-биле холбашкан болгай.

Тыва Республиканың амгы Күрүне ыдыында ТАР-ның ылгавыр демдээниң салгал дамчыр чоруу уламчылаттынып турар. Чижээлээрге, 1935 чылдың ТАР-ның Күрүне сүлдези 1992 чылда хүлээп алдынган Тыва Республиканың сүлдезиниң үндезини болган дээрзин демдегледип каары солун.

АРТЫК ШИМЭЭННИҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

1988 чылда ынчангы ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле аныяктарның чуртталга байдалдарын экижидер сорулга-биле чер-черлерге аныяктарның чуртталга комплекстерин тудуп эгелээр деп шийтип үнген. Ынчан бодап турганы-биле алырга, комплекс дээрге чүгө чуртталга бажынарны эвес, а ооң чанынга уруглар садтары, садыг-магазин, школалар, өске-даа социал объектилер хевирлиг. Идеяны боду кончук эки, ынчангаш хоорайларга чуртталга бажынарның тудуп эгелээни ол. Кызылга база аныяктарның чуртталга комплекзин (МЖК) ынчан тургустунуп эгелээн Спутник суурга тудуп эгелээн.

Ол доктаал эзугаар чер-черлерге чогуур документи-лерни, ооң санында программаларны, керээлери боттары ажилдап кылып алыр ужурул турган. Үе-шаг бир андарылгаш, ынчангы улуг ССРЭ буступ дүшкен, хамык чүве будалып, буурап эгелээн. Ооң-биле кады Спутникте МЖК «кыраан» туду-ларның санынче кирген. Сөөлгү чылдарда Россия, ооң санында Тыва кризистип байдалдардан чоорту уштугун, иштики мөөн продукт бүдүрер талазы-биле өзүнделиг болуп эгелээш, өскээр чугааларга, экономика бут кырынга тура бээрге, «кыраан» тудуларны чедир тудуп эгелээн. 2002 чылдын июнь 20-де Спутникте МЖК-ны республика бодунуң акша-хөренгизи-биле чедир тудуп кирипкен. Тудугну «Школьник» нийтители (даргазы Василий Чармадов) кол подрядчик (кылыкчы) болуп хүлээнип алган. Тудуг доостур чоокшулап келирге, шаандагы МЖК кижигүннери аныяктарның күрүне комитетинге кээп, бажың негеп, амыртпастааш туруп

алырга, комитеттин даргазы Кызыл-оол Куулар Тыва Чазактын Даргазы Ш.Д. Ооржактын адынче чагаа бижээн. Тургустунуп келген айтырыгны сайгарып көөрүн Шериг-оол Дизиживич дааскан. Ол эзугаар Чазак Даргазының оралакчызы Е.Л. Осердцовтуң айтышкыны-биле ажилдын комиссия тургустунган.

Комиссия ажилдап эгелээш, эрги МЖК кижигүннеринин бажың алырынга барымдааның болгаш оларның чуртталга байдалдарын шинчилээрин аныяктар комитетинге дааскан. Аныяктар комитетди ажилдаан түннелинде МЖК кижигүнү 62 кижитыптып келген. Оларның чуртталга байдалдарын чаңгыстап хынаарга, 41 кижитыптып багай байдалдарда чурттап турар болган. Бо даңзыны тургузуптарга, оон-на улуг шимээн үнүп эгелээн. МЖК-ның даргазы Сергей Куулар (бо кижитыптып 1996 чылдан даргазы, а эге баштайында МЖК-ның даргазы Брокерт турган чүве-дир) комиссияның баштайгы хуралдарына келбейн турган. Сөөлүндө-сөөлүндө МЖК улугу Путинге чедир чагаа бижип, республикада билдингир «сарыг» солуннар редакциялары-биле холбашып алгаш, «бистин бажыңы-биле Чазак хунаап турар» деп буруудадышкын кылып туруп бергенер. Комиссияның сайгарылгазының түннелин көрбейн чыда, хамык чүвениң ужу-бажы сайгарытынмаанда, «сарыг» солуннарның артында оппозици үзөлдиг кижилернин дузазы-биле «кыстырган» улугу овор-хевирин чон караанга тургузарынче чүткүп туруп бергенер.

Ам келгеш, ол 141 квартиралыг бажыңның шуптузун бүдүнгө алыр бис деп барганар. Чүге дээрге ынчангы Совминниң

доктаалының ийги чүүлүндө МЖК бажыңнарын ук тудуларга чогуур хуусаада бодунуң күш-ажылчы үлүүн кириген аныяк кижилерге бээр деп көрүп каан болган. Амгы хүнде илереп келген МЖК кижигүннеринден чүгө 41 кижитыптып оон бажың ап болуп деп барымдаа турда, 141 квартираны ол улус артык-артык кылдыр алыр дээрнери ол ирги бе? Айтырыгны ынчаар тургузары улуг тура эвес бе?

Документилер талазы-биле Юстиция ямызының сайгарып кылган түннелин эзугаар алырга, «Спутник» МЖК-ның мурнундагы кижигүннеринин бажың алырынга эрге-хоойлу үндезиннери чок болуп турар. Чүге дээрге хоойлуда айыттыңан документи-лер: аныяк ажилчининин МЖК-га ажилдаары-биле шилчигиптирип турар дугайында бүдүрүлгө-биле керээзи чардынмаан; чуртталга бажыңының тудуунга киржир үлүг-хуузуңуң дугайында программа чок болуп турар. Бир эвес шуут-ла хоойлу-дүрүмнүң үжүк бүрүзүн сагыр дээр болза, мурнундагы МЖК-жыларның чаңгыс-даа квартира алыр эргези чок болуп турар ышкажыл? МЖК-ның удуртулгаларының хөр-лөздөп келген негелдезин эзугаар эрги Совминниң доктаалында айыткан чүүлүн оларның мурнадып турары ышкаш, хоойлу-дүрүмнү мурнадыр болза, күжүр МЖК-лар шуут куруг каап болур-дур-ла. Ынчалза-даа чугаа дорт-ла ынчаар тургустунмайн турар болгай. Чазак харын-даа МЖК улугу эргелерин камгалап, оларның даңзын тодарып, чуртталга байдалдарын хынаан.

Сонуургалдыг улус МЖК-жылар боттары тудугну чедир тударына киржип, чогуур документилерни кылып алыр турган. Эге дээринде олар

чүгө бажыңның ханазын салып каан. Тудуг материалдары барда, бажыңның ханазын үш чыл иштинде шөйүп кээр хамаанчок, ийи-үш-даа ай иштинде салыптар болгай. А эң-не бужурганчыг, хирлиг, аар ажилдары оон эгелээр. Амгы үеде ол МЖК тудуунда 7 подрядчик ажилдап турар.

МЖК улугуңуң ынчан ол тудугга ажилдаан дээрш 30-70 акша ап турган деп турары көзүлдүр-ле меге дээрзи илден. Ол үелерде Тывага тудугжулар болгаш чолаачылар эң хөй акшаны ажилдап ап турган. 200-тен 500 рубль чедир. А ол дээрге ынчан шыраак акша турган. Хлеб өртээ 16 көпек турганы-биле деннээрге аан.

Ол-даа канчаар, МЖК-жыларның Чазак-биле чугаа чорутпай чыда, таарымчалыг шийтипирни деңге дугуржуп кылырынның орнунга, чүве хөөрөдиринге ынак «сарыг» солуннарга ооргаланып алгаш, хөй шимээн көдүрүп эгелээни элдептиг. Бо солуннарның ажилдакчылары чаңгыс талаалар болгаш кандыг-даа чүгө үндезин чок черге чазак-чагыргаларны буруудадырынга мергежээн ышкажылгай. Олар тудугну чедир кылырынга акшаны чүгө федералдыг төп берген деп турарлар. А херек кырында республика бюджетинден ону чедир тудуп турар. А бир эвес федералдыг төптөн-даа дижи, ол акшаны четчип алыр, ону алыр дээрш ажилдаар апар болгай. Анаа-ла бодунуң сагыжы-биле акшаны кым берип олурар чүвөл? Ындыг амыр чүвени каа көргөн улугул? Бо солуннар «кыстырган» кээргенчи улугуң камгалакчылары болуп, карак чагдынып алгаш, херек кырында хөй номчукчулар хаара тыртып, меге-сога материалдар, «сенсация»-биле боттарына акша, ат-алдар «ажылдап» алыр хуузуңда, чүгө хууда сонургалдарын бодаар, хууда эрге-ажыктарын камгалаарына чүткүлдүг ышкажылгай. А эрге-чагыргаларга моготтыңан, бодунуң буруузу-биле оон үндүр чаштаан азы хууда думчуун хараан, хууда бодунга ажыктыг чүвени кандыг-

даа арга-биле чедип алыксаан кижилер доп-дораан ол солуннарже маңнаар чүве болгай. Ынчангаш-ла МЖК-жылар олардан «туттунупкан» чадавас.

Чүге дээрге оларның чамдыктарының бажың алыр барымдаалары чок азы эвээш болуп турар. Бир элдеп чүвези — демги даңзыларда Сергей Кууларның ады чок болуп турары. Ады кирбээн болурга, ынчаар хомудап турар ирги бе? Оон ангыда ол-ла шинчилеп каан актыларның чамдыгын алып көрүп олурарга, чамдык улус чаңгыс бажыңче бар-ла дөргүл-төрелин 18 чедир кирип бижи алгылаан. МЖК кижигүнү турган О.-биле, чижээ, кадайы, уруглары, дунмалары, күдээлери, кат-иези, бажазы дээрш, чок-ла кижитып чок. Ооң сагыжы-биле бо аңгы өг-бүлелерлиг төрөлдериң шуптузуңга бажың берзин дээрши ол ирги бе? Ынчангаш-ла 141 квартираны шуптузун алыр бис деп бодалды сыгап турарлары ол чадавас. Кандыг-даа бажың ажиллап кирерге, 10-15 хуузуң тус чер чагыргазына, тудугжуларга бээр чурум турган болгай. Ол ышкаш хоойлу-дүрүмнүң негелдези-биле бо бажың республика өңчүзү болуп турар. Тодаргайлаарга, хуу эвес, а күрүне өңчүзү.

Кандыг-даа маргыштыг айтырыгны Путинге чагаа (ону бижирин кым өнемчиткен ирги?) азы демги-ле «сарыг» солуннар редакциялары шийтипирлеп берип шыдавас. Айтырыгны тайбың эзу-биле шийтирлеп чадап кагза, ынчан судка көр апар. А ТР-ниң Чазак харын-даа ол МЖК-га уткуштур базымны кылып, комиссия тургузуп, хамык чүвени сайгарып турганының кадындан ону анаа хөлүндө чаңгыс тала-биле буруудадып туруп алырга, чараш-даа эвес, чөптүг-даа эвес. Ынчангаш айтырыг шийтирлеттинмээнделле МЖК улугуңуң көдүрүп турар хөлээзини тыва чоннуң «Суг көрбейн, идиң ужулап, даг көрбейн, эдээн азынма» деп үлегер чугаазынга дөмейлежип турар-дыр.

Н.ЭРГЕП.

Бо чылын республикага чаа органнар — Конституция судун болгаш Саналга палатазын тургузары-биле оларның акшаландырышкынын 2003 чылдын бюджетинде аңгы одуруда кирип каан. Ынчангаш оларның хевирлээшкени эгелей берген. Хоойлу эзугаар Саналга палатазының даргазын, оралакчызын Улуг Хуралдың ийи палатазы саналдап томуйлаар. Эрткен неделяда УХ-ниң Хоойлужудулга палатазы Саналга палатазының даргазына В.Б. Салчакты томуйлапкан. Ол-бо болушкуннар-биле чергелештир ук томуйлаашкын эскет чоктап эрте берген. Чамдык улус ук медээни дыңнааш, Чазакка ажилдап турган Салчак ол чор бис деп айтыртып чыдып калган.

Чугаа, шынап-ла, шаанда Чазакка ажилдап чораан биезигле Валерий Болай-оолович Салчактын дугайында болуп турар. Ол бодунуң үзүндө шыраак экономист деп овор-хевирни бодунга тургузуп апкан турган. Шынап-ла, Чазакка ол хире улуг албан-дужаалга ажилдап турган кижитып болуп аргазы чок. Ынчалзажок Саналга палатазы ышкаш, кончук улуг хыналда органының даргазына чүгө шыраак экономист эвес, а ат-алдары, мезү-бүдүжү, арын-нүүрү арыг кижитып херек. А Валерий Болай-ооловичиниң Чазактан кандыг чылдаган-биле чоруканының дугайында адаксы палатаның депутаттары эки билер ирги бе? В. Салчакты «кыстырган» кижилериниң одуруунга кирип алгаш, оппозиция ол оворну политиктиг оюннар чорудаарына таарымчалыг барымдаа кылдыр база ажиллаан.

Херек кырында фактыларны коптарып көөргө, 1992 чылда Россияның Төп банкызы Тываның национал банкызына аш-

чем кирип сөөртүп алырына 300 млн. рубль чигелделиг чээлини берген. Ол акша олчаан ис чок чиде берген. Ооң чылдагаанын сайгарары-биле тускай комиссияны-даа ынчан тургустунган. Хөй-ле сайгарылга соонда ук комиссия дараазында фактыларны тодараткан: чээли бээрин «Туватур» деп ассоциация дилээрге, ону Национал банкыдан «Сибирский кредит» деп коммерциялыг организация дамчыштыр «Сибирский рынок» деп Садыг бажыңы ап алган. А бо Садыг бажыңы ол-ла чээлини «Инпрогресс» деп каттышкан бүдүрүлгө-биле аш-чем чорудуп бээриниң дугайында керээ чарып алгаш, Москвада «Бриг ЛТД» деп фирмага шилчидипкен. «Бриг ЛТД» үс, чигир дээр ышкаш продуктуларны Болгариядан харыкчок өртектөр-биле садып алырын хүлээнип алган турган. Ынчалзажок республика ол-ла янзы-бүрү организациялардан аш-чем-даа албаан, 300 миллионну-даа ол хевээр көрбөйн барган.

Комиссияның сайгарылганын илерээни чүл дээрге, В.Б. Салчак республикаже аш-чем болгаш өске-даа материал-техниктиг барааннар кирип сөөртүрүнүң штаб даргазының оралакчызы болуп тургаш, ол хире улуг түңнүг чээли алырынга чөпшээрелди кара чааскаан берген болган. Ук айтырыгны кым-биле-даа сүмележип дугурушпаан. Бо факт дугайында Тываның Президентиниң ынчан «Тувасоцбанкның» болгаш Садыг болгаш материал-техниктиг курлавырлар ямызының хомудалы чедип кээрге, билеп каан. 1992 чылдын октябрь төңчүзүндө В. Салчак-биле чидиг чугаа болган соонда, «Туватур» ассоциацияның төлээлери Президентиге продуктулар декабрь 1-

ДЕПУТАТТАРНЫҢ СОЛУН ШИЛИИШКИНИ

ге чедир болурун аазааннар. Ынчалза-даа ол аазаашкын олчаан күсөттинмээн.

Акша-төгөрик, бараан-сараан чедишпес кончук берге үеде В. Салчак шак ынчалдыр республиканы сотка олурткан болган. Ол акша чээлизи-биле холбаалыг турган улус ынчан хамык бурууну Болгарияже чуй каап, ол үеде анаа болуп турган эргилдеге чарып каапкан. Ол таварылга соонда Национал банкының ынчангы удурткучу В. Бадулин албан-дужаалын кагаш, Кызылдан көжүп чоруур ужурга таварышкан. А Валерий Салчак, 300 млн. рубль чээли акшазы алырынга чөпшээрел берген кижитып, ол-ла албан-дужаалына артып калган. Истелге анаа хамаарыштыр орта түңнел үндүрүп шыдаваан, ынчангаш ол будулгаазының херекке В. Салчактын кандыг роль ойнаанының дугайында бөгүн-даа кым-даа чугаалай албас.

Элээн болганда В.Б. Салчак база бир ЛТД-биле холбашы берген. Ынчан «Тува майнинг ЛТД» деп компания (база-ла демгилер дег бузутчулар) Тардан алдын чериниң адын тудуп алгаш, меге документилер «ушта шаап» алгаш, мырынай Европага барып чигелделиг чээлилер ап тургулаан болган. Маңаа база В. Салчактын хамаарылгалы илерээн. Ооң соонда ону Чазактан үндүрүпкен.

Ажыл чок кагаш, В. Салчак бир-бир чүвелер кылып, ол-бо хөделирин оралдашкылаан. Оозу-даа чедишкын чок болган. Адак соонда ол республиканың

удуртулгаларының удурланчыларының аразынче кирген. Эрткен чылын сонгулдалар үезинде оларның штавынга «идеология айтырыштарын» харылап турган. Сонгулдаларның түңнелдери оларга өөрүнчүг эвес болганын билер болгай бис.

Үстүндө каксы бижээн бузутуг херектериниң кымның «дузазы»-биле республикага болуп турганының алыс дээр билбес кижилер В. Салчактын ажилдан үндүрткенин харын-даа «үндүр кыстырткан» кылдыр санап, ону безин кээргеп-даа турганнар. Оппозици солуннарның В. Салчак «эштери»-биле Кызылдың чөөн талазында ийи каът коттедждер туттургаш, кирип олуруп алырга безин ооң адын «салбараңатпайн» барганы элдезинчи сагындырар. Сугдан кургаг үне бээр деп чүве бо ыйнаан. Чазакка бо коттедждер «айтыры» хурал санында чыккынайып турган. Ынчанмай аан: улус-чон акша-төгөрикке чединмейн, кургаг далган хаарып чип орган үеде чамдык даргаларның коттедждер-биле аянзыраары үлгедиг-биле дөмей чүве-дир. Ынчалза-даа олар боттарының эрге-ажы-биле чыдып калганнар, чүге дээрге кажар эрлер документилен шорлур аргажокка кылаң-тас кылдыр «бүдүрүп» алган болганнар. Эскээр чугааларга, олар ол-ла коттедждеринде чирин чире, оруун оя чурттавышпаан.

В.Б. Салчак Саналга палатазының удурткучузуна томуйлатырып алгаш, ам-на-ла улуг тынганы чугаажок. Ооң эрткен-барганын кым коптарар деп. Ам

ол боду хамык чүвени хынаар. Езулуг-ла ак сеткилдиг, буруузуң миннип ажилдаар болза, чүү дээр боор. Ынчалза-даа Саналга палатазын езулуг кол дөзүндө ырадып, ооң ажил-чорудулгазын, алыс утка-шынарын политикшидер болза, ол орган оппозици политиктиг демисел «херексели» апарып болур. А ооң кымга-даа херээ чок.

Саналга палатазын хевирлеп тургузарда, ооң кадрларынга кончук хынамчалыг болуп көрүнер деп, Чазак даргазы парламентиң ийи палатазының удурткучуларына катап-катап чагып турган. Ынчалза-даа ооң адаккы палатазы ынча дидин бе дээр ышкаш, эрткен үези, ажил-херекчи арын-нүүрү ыңдыг-ла арыг эвес кандидатурага доктааганы база бир политиктиг тывызык болуп арткан. Саналга палатазының даргазының олудунче кордакчылаан 5-6 чедир кижиниң аттары үнүп турган. Ынчалзажок бо-ла улугуң аразындан Хоойлужудулга палатазы В.Б. Салчакка бүзүрелин көргүскени харын-даа солун болгаш тывызыксыг. Депутаттарның В.Б. Салчактын кандидатуразы-биле часкан-часпаанының дугайын үе көргүзө бээр чалааш чок. А Саналга палатазының арткан составының талазы-биле бодамчалыг ажилдаар апар. Социализм үезиниң «Бүгү чүвени кадрлар шийтирлээр» деп кыйгызы амгы хүнде-даа дириг болуп, каа-даа шын кадрларны шилип алыры ажил-херектиң чарты буткен деп санап болурун илеретпишаан.

Ля МОНГУШ.

Көдээнин хөөннөри

Кыштаглаашкын чоруп тур

ЧАГЫГ, СҮМЕЗИН ДЫННАВЫШААН...

Кызыл кожуун төп зонага хамааржыр кожууннарның аразындан девиискээр-даа, чурттакчы чон, малмаган, ажыл-агыйлар-даа талазы-биле эң хөй черни ээлеп турар улуг кожуун деп санадып турар.

Ук кожууннун ажыл-агыйларында, араттарда база хуу чонда мал бажы 2002 чылдын январь 1-ниң деңгели-биле алырга, чыл эгезинде чедишкынниң талазынче өзүлдени алган. Мал кыштаглаашкыны кожууннун ажыл-агыйларында багай эвес чоруп турар. Ол талазы-биле кожууннун көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Аяс Байындыевич ИРГИТТИН биске чугаалааны бо:

—Бо чылын кожуунда мал бажы өске чылдарга бодарга, элээн өзүлдегил болган. Баш бурунгаар көргүзүлгөрдөн алгаш көөрге, мыйыстыг бода мал бажы 114,7 хууга чедир өскөн, ооң иштинде төрүүр инек саны 116,9 хуу. Азырал хаван кожууннун ажыл-агыйларында 173,9 хуу четкен, шээр мал бажы эрткен чылгызындан 108,4 хууга база чылгы мал 127 хуу чедир өзүп көүдээнин отчеттуг үеде илереткен.

Мал чеминге сигенни күзүнне белекчээш, мал кадарчыларының кыштагларында чедирген, ынчангаш бо чугула айтырыгда ам дээрзинде бергедээшкын чок. Дусту Көдээ ажыл-агый яамызын таварыштыр дугуржулга-биле үезинде шиитпирлээн, бо хүннерде совхозтар, араттар дусту Өвүрнүн Дус-Дагдан сөөртүп эккеп, бот-хандыртынарының аргаларын кылып турар. База бир кол айтырыгларның бирээзи — суг. Ынчангаш сөөлгү чылдардан бээр кыштагларны кара суг баары, экономиктиг чарыгдалдарны эвээжедири-биле суглуг черлерде кылдыр хондурганывыс чаң-

чылчып бар чыдар. Аргажок суг чок черлерде водовозтар беле-ни-биле чоруп турар.

Чаа чыл мурнунда мал чизезин кылбышаан, мал кадарчыларының, малчын бүрүзүнүн аал-коданынга чедип, оларның байдалы-биле танышкан бис. Оларга кышкы дузаламчы кылдыр база көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бир коданга-ла 2-3 шоодай далганын үлештирип белекчээш. Сөөлгү үеде совхозтарны күрүнне бүдүрүлгелеринче кирип турары бистиң ажылывыстың база бир чаа хевир деп болур. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр документилер эде кылыры-биле ажыл бо хүннерде дооступ турар.

Аяс Байындыевич-биле чугаалашкаш, ажылын билер болгаш аңаа бердирген кижидир деп чүвени дораан эскердим. Ол көдээ ажыл-агый эртемниги — зоотехник мергелжилдиг. Малга ынак, ажылга сундулуг, көдээниң сайзыралы дээш сеткилинден ажылдап чоруур кижилер бистиң аравыста эвээш эвес. Аяс база оларның бирээзи. Бир эвес кожуун, суур, суму бүрүзүнге хамааржып турар малдың үчет-

отчедун, мал шимчээшкенин эки билбес болза-ла, көдээ ажыл-агыйны көдүрери берге дээрзин ол медресе билип турар.

Чүү-даа чүве малдың үчет-отчедундан эгелээр. Бодунун чонунда чеже мал барын бижип демдеглеп алган демдеглели чок специалистер безин суму чагыргаларында ажылдап турарын Аяс Иргит демдеглээн. Ынчангаш суму чагыргаларында мал талазы-биле албан дээди көдээ ажыл-агый эртемниги анык кадрларны хүлээп алыры чугула деп, ол санап турар.

Бо хүннерде Кызыл кожуунда эрткен чылдың саны-биле 37 арат ажыл-агыйлары турган, ам оларның саны кызырылган база “Ээрбек”, “Кара-Хаак”, “Баян-Кол” деп 3 совхоз бар, ол ышкаш организацияларның 5 дузалал ажыл-агыйлары санадып турар. Оларның аразындан хөй чылгы малдыг, мал шимчээшкениниң отчетдун үезинде дужаап турар “Идегел” деп хөй-ниитиниң организациязы бар. Ында мал ажылынга чүткүлдүг кижилер ажылдап турар деп чүве илдең. Ынчангаш оларның арга-дуржулганында өөредиглиг чүүлдү алгаш, кожуунга ам-даа дузалал ажыл-агыйлыг организацияларны сайзырадыр планын көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги, бодап турар.

Мал бажын өстүрериниң бир кол негелдези — мал оолдаашкынының үезинде чаш мал төлүн бүрүн камгалап алыр дээш кара кызыл ажылдаары. Ынчангаш мал төрүлдениң үезин чылгы үеде, чер кыры карарып, чымчак

көк үнүп келгенде чорударга кедилег дээрзинге доктааган. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйның специалистери хөй оолдаашкынының баштайгы эдержилгезин сентябрь-октябрь айларда чоруткан. 1 баш кошкарга онааштыр 25-35 төрүүр хөй база 1 хунага онааштыр 30-35 өшкү кылдыр дүүштүрерге, ол зоотехниктиг нормага дүгжүп турар. Ынчангаш көдээ ук кожууннун төрүүр шээр малы февраль-март айларда оолдап эгелээр. Бо сорулганы мал кадарчыларының боттары, совхоз директорлары-биле кады сүмелешкениниң түннелинде чедип алдынган.

2003 суг Хөй чылы февраль 2-ниң хүнүнде бодарап келир болгай. Ынчангаш бо чылын мал-биле бай-байлак, малдың кандыгдаа чүзүнүнүн төрөөн оглу, кызы бодарап доругуучал болурундан бо чылды көдээ ажыл-агыйже углангышкыныныг деп демдеглеп турар. Мал бажын өстүрер, кожууннун көдээ ажыл-агыйын көдүрер дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап, өске-даа солун, чаа планнарны салып турарын Аяс Байындыевич бир чижекке үндөзилеп мынчаар чугаалады:

—Удавас кожуунга дүктүг хойнунг уксаазының шынарын экижидери-биле чинге-нарын дүктүг хойну өстүрер деп көрүп турар. Меринос хойнунг бонитировказын азы ук малдың ниити шынарын үнелээри-биле шинчилелдер эрттирер. Ылангыя “Ээрбек”, “Кара-Хаак”, “Баян-Кол” совхозтарга тускай одарларны тургузары көрдүнгөн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга,

малдың уксаа талазы-биле шынарын экижидеринче угланган ажылды чорудуп турар бис.

Ооң чугаазы-биле алырга, араттарның, хуу чоннун малга сонургалын улам көдүрер сорулгалыг тускай дүк хынаар лабораторияны ажыдар деп база бир план бар. Ол черле чүүлдүг айтырыг. Федералдыг стандартка дүгжүп турар кылдыр дүктүн шынарын хынаар, ооң сортун илередир лабораториялыг болзувусса, караа согур эник-биле демей, чижеңнерге улуг өртөккө мөлчүдөр чорууус эвээжер деп бодаар мен. База ол ышкаш кожууннун мал ажылының специалистери мал шимчээшкениниң үчет-отчедун чурумчударының талазы-биле тускай бланкыны чогааткаш, ол езу-биле ажылдап эгелээш. Бо чорукту кылганы чамдык “аас-биле” хөй үе чарыгдап ажылдаар даргаларның сеткилинге таарзынмай турар. Ынчалзажок шын дээш ажыл негээрге удурланыр, үезинде отчетдун бербес, шала будалчак, шынга дүүшпес байдалга ажылдап өөрөнгөн удуртукчулар, суму чагыргалары эки эгелээшкынге чагыртып, чаңгыс аай чурум езугаар ажылдаар үези келир дээрзинге бүзүредим.

А анык специалист, кожууннун кол зоотехниги А.Б. Иргитке чүгле чедишкынниг ажылышты, чурум дээш, шын дээш демисежип тура, хоочуннарның чагыг-сүмезин дыннавышаан, бодунун туружун салбайн ажылдарын күзээр-дир мен.
Чимисмаа МОНГУШ.

Сеткилдин кыйгызы

Калчан-оол Чүлдүмович Ооржакты Сүт-Хөлдүн бүгү чурттакчы чону билер, таныыр. Ол 1948 чылдан эгелээш Бора-Тайгага тургустунган баштайгы колхозтан күш-ажылчы базымын эгелээш. Ооң соонда барык-ла 2000 чылга чедир ол-ла төрүттүнген черинге суггаччылап, үчетчиктеп дээш, янзы-бүрү ажылдарны кылып, багай эвес ажылдап чораан. Чоокта чаа Калчан-оол Чүлдүмовичиңе журажаы бээримге, мындыг чүвени чугаалап, үстүкү черлерге бижириң диледи.

—Төрөөн черимниң бурунгаар хөгжүлдөзү дээш бүгү назынымда амыр-дыш-даа көрбөйн ажылдап келдим. Күш-ажылдын-даа, хөй-ниитиниң-даа корум-чурумун чаңгыс-даа катап хажыдып көрбөөн мен. Колхоз, совхозтун бүгү-ле хол-биле кылыр ажылдарынга хоомай эвес киржип келдим.

Каш чыл бурунгаар уругларымын авазы, өөм ишти чок апарган. Назынымның хөй кезин өскөн-төрөөн черимниң сайзыралынга сагыш човангыр ажылдап чораанда болзумза, бо хүннерге чедир чурттаар оран-савага черле чедимейн келдим. Удуртур-баштаар черлерден бажың дугайында каш-даа айтырыг турдустум, чөгелим төндү. Амгы байдалым дыка берге болгаш амыр-дыш чок, халалыг. Чаңгыс бажында дөрт адашкы хөрөк аарыг. Ооң-биле чергелештир ийи чаш уруг база бар.

Алыс бодум база кыраан, алыр пенсия база эвээш, ооң кадында амыдырал-чурттаалга нарыыдаан. Аныяамда чуду-кара кандыг-даа ажылдарны кылып чораан болгаш кадыкшылым хенертен баксырааны бо-дур. Ынчангаш байдалымның мынчаар бергедеп келгени-биле Чазактан азы кандыг-бир удуртур органнарның талазындан хоочун менче холун сунуп, дуза кадыптар ирги бе деп идегеп, сагыш-сеткилим саймаарап-ла чор.

Чуртталаг чаңгыс черге тапта-

ЫНАНЫЖЫН ЫШКЫНМАС

лып алгаш турар эвес. Черле аай-дедир сайгарылгалар турар дээрзи чугаажок. Ынанымым ышкынмайн, кадыкшылым улам быжыглавышаан, бурунгаар чүткүлүм-биле чоннун чоон оруун соора баспайн чор мен — деп, Калчан-оол Чүлдүмович сеткил-чүрөөн дүймедип чоруур хомудалын ажит-чажыт чокка илеретти.

“Хоочун — коктуг” дигир болгай. Бир эвес ол аарыг боорда, ыңдыг аарыглыг эвес, а анаа кадык болза, айтырыг бир аңгы тургай эртик. Туберкулез аарыглыг кижилерге чиигелделер көргүзөр талазы-биле Чазактын доктаалы Калчан-оол Чүлдүмовичиге болгаш ооң ажы-төлүнге хамаарылгалыг турган эвес ирги бе?

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ШЫЫРАК ЧОРААНЫВЫС ХЕРЕЧИЗИ

Бистер, тывалар, төөгү-вүстен мал, чер ажылын холдан салбайн кезээде бай, тодуг чораан болгаш кандыг-даа бергелерге торулбайн чораан бис. Ылангыя делегейиниң ийиги дайынынга безин аштаар, түрээр хамаанчок, хөй малды, өске эт-септи фронтуже сөнөп органывыс бистиң шыырак турганывыстың херечизи.

Ол үениң кончуг берге ажылдарын бис чүгле аът, шарының күжү-биле бүдүрүп ап чордувус. Көжерде аалдың хөй чүгүн аът, шарыга чүдүргеш, тергелээш, шанактааш, чылдың 4 сезонуг одар солчулгазын кылып, черни андазын-биле андарып, тараа тарырыда аът, шарыны тускай хөм-биле дерип белектеп алгаш, тарып алыр. Ол тарааны күзүн ажаарда хол кадыры-биле кезер, ынчан аът-биле сөөртүр тараа кезер “Жатка” деп машина-биле кестиргеш, белгеш, шанга оваалай салгаш, мал-биле сывындан адырлыдыр бастырап турган. Хая көрнүп, 1948 чылга чедир чурттап келгеннивис дугайын бижидим.

1948 чылдан эгелеп бистиң Тывага колхозтажыышкын эгелээш. Колхозтарның тудуг-сууру туттунуп, машина-техника чоорту көвүдөп, чоннун

көжер чоруу эвээжеп, хууда чер ажылы соксап, черниң берге ажылдарын трактор, комбайн көвүдээш, аът, шарының ажылы соксаан. Аътты чүгле шаап мунар, шарыны чүгле соп чиир чаңчылче кирген бис. Оон бээр 55 чыл эрти, бүгү-ле чүве белең, чиик байдалче шилчээш, хоорай, суурларда чурттап орап чон мал соондан эдербес, тараа тарывас, хол-биле кылыр ажылды электри күжү-биле бүдүрүп алыр апарган. Чээрденнеп от одавас, суг узарда чүгле кран ажыдар, хараган аразынче албаннап маннавас, дыка-ла чымчак амыдыралды эртивис, ол эки.

А бо көдээде биеэги хевээр мал, чер ажылдыг чонувус эрги амьдыралды ол-ла хевээр чурттап чоруур, олар харын бо шагың хөй санныг техниказының, электри чырыының ачызы-биле чүгээр, эки чурттап чоруурлар. Оларның ажылынга ажыктыг машина-техниканың өртөө үлгадап, үрелип, кывар-чаар материалдарның өртөө хүннүн өзүп ораары база бир аар нооп кээр. Ынчангаш чамдыктарының ажылы үзүктели-даа бергилээр.

Бо үеде көдээ чон мал өстүрер ажылындан черле ундара-

вас, мал демей-ле өзүп көвүдөп келир, ылангыя чылгы мал көвүдөзе-даа, оларны чүгле мунарындан өске, ажыл кылбайн турар. Бир эвес чылгы малдың күжүн шаандагы байдалышкаш кылдыр ажылдаар дизе, орта күштүг мөзүлүг чылгыдан өстүрер болза эки. Бис ам-даа меринос хойну, ангор өшкүнү, сүмүртал инекти, Орловтун чүгүрүк чылгызын эндере өстүрүп чор бис.

Электри чырыының шугуму четпес черлерде чурттап чоруур чонга ажыктыг болур суг күжү-биле ажылдаар ыяш дугуйну кылып алырын, дүк дыдып, кидис кылып өөр ажылды кылдырар, тараа соктаар, янзы-бүрү станоктар ажылдадыр кылдыр чогаадып алыр болза, ажылгыр чонга бензин, солярка чарыгдавайн, чүгле солидол чаап тургаш, бодунун хөй янзы ажылдарын кылып алырынның аргалары бар-дыр. Чижек кылдыр “Уш-Белдир” курорттун электростанциязын өл ыяш дугуй-биле ажылдадып турарын 1973 чылда көргөн мен. Шак мындыг хевирлиг айтырыгларны ынчаар кылып апырар болзувусса, ажыл бүдүнүр, экономиктиг болуру көстү бээр.

Бады ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык суур.

Мен хөй чылдарның дургузунда школада ажылдап чор мен. Элээн каш чылдарда дуржулгам мөөңөлген. Ылаңгыя эрткен сөөлгү тозан чылдар ниитилелдин амьдыралына улуг өскерилгелерни чедирген. Массалыг информация чепсектери ол дугайын хөйү-биле парлаан. Мен база "Шын" солунче чамдык өскерилгелеримни чорудуп турдум. Ылаңгыя алды чыл иштинде өөреткен өөреникчилерим ортумак школань 1991 чылда дооскан. Олар бо хүннерде рыноктуг ниитилелде боттарын багай эвес кылдыр тудуп чорлар.

ҮЛҮГ-ХУУМ БАР

Ниитилел тургузуу өскерилип турар үеде өзүп орар салгалдарны кижизидеринге үлүг-хуум бар. Башкы болганымда, бичии сүмелеримни солунун арынга чырыдыксадым. Бирээде, ажы-төлүнүң келир үезинге ада-иелер кол рольдуун класс башкызы билдирер. **Бир дугаарында**, олар ажы-төлүңгө үлегерин көргүзөр албан-хүлээлгелиг. Школачы оглу, кызының өөредилгезин хынаарыга байдалынчан эң эптиг. Башкы-биле харылзаалар доктаамал, үргүлчүлөдиг болгай.

Ийде, класс башкызы өөреникчилер-биле ажылдың шын аргазын тып алыры. Мээң аргам бо. Класстың даргазын школачылар, ооң активин дамчыштыр кончуг шын шилири. Класстың өөреникчилери боттарының аразындан соңгуп алыр. Мээң класым даргалары ийи кижиге болгай. 5-тен 7-ги класска чедир Долаана даргалаан. Бүдүштүг, томаангы уругну шупту эшөөрү дыңнаар болган. Чурум, өөредилгени ол хүннүң-не демдеглээр. Башкы кезек-кезек болгаштың өөредилге-кижизидилге талазы-биле чугааны дарга-биле чорудар. Беш, алды, чедиги класска Долаана дарга албан-хүлээлгени кончуг эки күөсеткен. Ол ажыл чүгле класстың өөреникчилеринге эвес, класс даргазының бодунга ужур-дузалыгы чугаажок.

Сестен доозукчу класска чедир классты Урана даргалаан. Мен бодум даалганы Уранага бергеш, күөселдезин контролдап турдум. Үстүкү класстың амьдырал-чуртталгазы тускай, дарый шиитпирлээр айтырыллары барык баш ажыг болур. Ол үеде элээди оолдар, кыстарың теви, хөөредиг чок, дүшкүрлүг. Маргыжар, чижир, мөөрейлерге киржир чорук улам калбарар. Ынчангаш сүмележи, кымның-даа сеткилинге хомуданчыг чоруктар турбас байдалдарны класс, ада-иелер, эртемнер башкылары тургузуп турдувус. Ооң чорудуглары, арга-хевирлери барык төнчү чок. Өөреникчи бүрүзүңгө ээ-хумагалыг чоруктуң "технологиязының" тудуу — барык уран чүүл. Кады, бир демниг ажылдың түңнелинде өөредилгеден оспақыраар чорук тургустунмаан. Арагалаар, таакпы тыртар, өске-даа социал хамчыктардан оол, кыс бүрүзүң класым ада-иелери, эртемнер башкылары камгалап алган.

Эртемнерниң үндезинерин, бышкан билиглерни шингээдил алыры-биле чергелештир ниити культурулуг деңнелди бедидери — класстың башкызының онзагай хүлээлгези. Класс шактары ол ажылга кончуг таарымчалыг. Ылаңгыя политиктиг информациялар. Богушкуннар кожуун, республика, чурт болгаш делегей амьдыралындан алдынар. Өөреникчи бүрүзү ол-бо фактыларны билип алгаш, амы-хуузуңга

чижеглей демдеглээр. Ол үште.

Дөртте, мөзү-шынар кижизидилгези. Башкының амы-хууда үлегер-чижээ өөреникчилерге улуг салдарлыг. Башкы кижиниң өг-бүлө, хууда амьдыралы өөреникчиге адышта дег көстүп турар. Арага-дары, таакпылаар чоруктарның салдарыга алыспазы — өөреникчилерге үлегер-чижек. Хөөремик, хөлүн эрттир көскүлөңнээр чоруктар өзүп орар салгалга багай салдарлыг. Төрүттүнген хүннер, байырлардар, өске-даа болушкуннарны хөөредиглер дамчыштыр эрттирери багай салдарлыг. Таваар, оожум болгаш бөдүүн туруштардан башкы кижиге ажылдаар ужурлуг.

Бир эвес бо ажылдарга чаңгыс аай турушту ажылгаар болза, (чижектер көргүскен) өөреникчилер камгалал чок артып болур. Баш удур белеткелдерден ажыл-иштиң үрө-түннели тодараттынар. Ада-иелер, школа болгаш өске-даа күштерниң бир демниг кады ажылдажылгазы, чыгдынган дуржулгазы негетинер. Ылаңгыя класстың өөреникчилериниң харылзаалары,

Дуржулгандан каш сөс

харык-шинээ, энерели барык эгээртинмес. Оолдар, кыстарың солун, ажыктыг эгелээш-киннерин класс башкызы албан деткир. Дыштанылганың хевирлери өй-тавында болза, кандыгдаа болушкуннарны ажыктыг кылдыр тургузуптар. Дискотекада болза, өөреникчи бүрүзүңгө чүгле ажыын бээр ужурлуг. Дыштанылга мөзү-шынарны арыглаар, кадык-чаагай бүдүштүрүшү хевирлээр.

Бөгүңгү шаг-үе бир янзы харысалгалыг. Ооң чүгү хөлүн эрттир берге, чаржынчыг эвес. Рыноктуг ниитилелге дүүштүр өөредилге-кижизидилге айтырыллары телерадио дамчыдылгалар үзүк-соксаал чокка чорудуп тур. Солуннар, сеткүүлдерде база. Чалы салгалды аңаа "аза" бербес кылдыр белеткээринге бөгүңгү школа амьдызында белең эвес. Ол дээрге кадрлар айтырыы, школань материал-техниктиг деңнелин депшилгелиг чурттарда дег өрү көдүрери.

Ниити өөредилге черлеринде башкы кижиге ажылдаарыңга, чурттаарыңга таарымчалыг байдалдарны тургузары чидиг айтырылларыг. Орус, даштыкы дылдар, информатика, өске-даа эртемнерге чогулчалыг деңнел школада тургустунмаан. Ол бүгү бөгүңгү "андарбаан кур чер".

Валентина ОЮН, Кызыл-Мажалыкта Хомушкү Алдын-оол аттыг ортумак школань орус дыл болгаш литература башкызы.

ААС-КЕЖИКТИГ ЧАШТАР

Ак-Туруг суурнуң артыгы талазында агартыр чугайлап каан улуг ак бажындан "Хүнчүгеш" уруглар садының бичии чаштарының каткы-хөглүг оюн-тоглаазы кайы ырактан дыңналыр. Чаштар кижизидер, өөредир, өстүрер бо албан чери эрткен чылын 25 чылын демдеглеп эрттирген.

Ында шупту 59 чаш уруг бар. Олар бөлүктөр аайы-биле тускай программа езугаар кичээлдеп турар. Кол угланышкын болза уругларның күш-дамыр сайзыралы болгаш дадыгышкыны.

Турар черивис арга-арыы, бүгү хүрээлели таарымчалыг. Кат-чимис, үнүштер сывы болгаш бүрүлери чыгдынган. Ону хайын-

танылдар Алексей Калындүү, Аяс Даржаа — олар он шоодай картофель үрезинин олурткаш, эки дүжүттү алган. Картофель, ногаа шыгжаар черлерни олар таарымчалыг кылдыр белеткээн. Ногаа-чимис өстүреринге оларның күш-ажылын үнелеп турар бис. Бир эвес чайын "Хүнчүгешке" келир болзунарза, янзы-бүрү

пейлерни безин хаара тудуптар арга-шинээлиг. Рольдар ойнапкан сөөлүңде оларның карактары артында чырып келир. Чаа үңген номнарны садып чагыттылары бисте чаңылчаан. Ында сөзүгелдер, арга-сүмелерни башкылар ажыглаар, өөредилге-кижизидилге программаның албан кириштирер.

"Хүнчүгеш" коллективи ажыл соонда.

дыргаш ижиртир. Аныяк эмчивис Аржаана Очур чаш уруг бүрүзүңүң бүгү байдалын адыш иштинде дег көрүп турар. Чаштарның деңизин, оларның дугайында бижимел демдегелдерни ол кылып келген. Ол чорук ада-иелерге хөлчөк сонурганчыг.

Уруглар садының эргелекчизи Б.Д.Калындүү. Ол чаштарның амыр-кадынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар хемчеглерни чорудуп келген. Бирээде, коллективте ажылдап турарларның белетке-

чечектер-биле ол шыптына берген турар.

Уругларга амдан-сүүзүнүг чөм белеткээри — уран чүүл. Хоочун поварларывыс хүндүлүг Светлана Сааяевна Монгуш, Наталья Кызыл-ооловна Балчый эки шынарлыг чөм белеткээринге бедик мергежилдиг.

Уруглар ойнаар шөлдер белеткээри чиик эвес. Буруңгу, амгы бар дуржулганы аңаа кириштериниң хевирлери ажылаттынар. Ылаңгыя башкыларның арга-сүмелери, санал-оналдары барымдааларга алдынган. Чараш, туруссаазы келир шөлдерге чаштар ухар-туарын-даа утуптар, сеткилин ханызындан ойнаар. Чарашынышкын, мага хандыр ойнаашкын чаш магаботка чаагай салдарлыг.

Херек бүгү чүүлдер кожуун төвүнден ужукталып келир. Методиканың хевирлери тус черге тааржыр. Нина Хуураковна Сундуйнуң бо талазы-биле дузазы демдегеленгенчиг. Семнарлар, өөредилге-кижизидилгениң чорудуглары биске ажыктыг. Дээди эртемниг ийи башкы бисте бар. Эльвира Бегзиевна Базыр бирги категориялыг. Методиктиг ажылды ол удуртуп турар. Надежда Доржуевна Седенсот — профэвилел комитетиниң даргазы. Хөй чылдар дургузунда хөй-ниити ажылдарыңга ол идепкейлиг киржип турар.

Ыры, хөгжүм, танцы-самчокта (кымга-даа билдингир) өөрүшкү-хөг тургустунмас. Бисте чаштар ыры-шоор-биле бүргеттинген. Ыры, хөгжүм башкызы Сандан-оол Сандак — чаштарның ынак удуртукчузу. Шижиткен рольдарга перүк-

Улуг бөлүк башкызы Анна Николаевна Нава. Шижиттинген оюннарның дерилгези, ында маадырларның чугаа-дылы, аажы-чаңы чаштарның сонургалын оттурар. Анна Николаевна ойнаарактарны күзөөн аайы-биле белеткептер салым-чаяанныг. Башкының уруглары санап, орус-тап турда магалыг-ла. Ортумак бөлүк башкылары Маргарита Партизановна Хельчук, Тамара Биче-Хунаевна Сержит, дузалакчы башкы Оксана Синчатовна Дамба, Клавдия Ховалыговна Сагаанның арга-дуржулгазын аныктарга дамчыдып чорууру демдегеленгенчиг.

Эң бичии бөлүктө 19 уруг кээп турар. Олар боттары орта чөмненип безин албас, чаа-ла ийи-бир басып, кылаштып өөренип чоруур. Чаптанчыг бо чаштарны башкы Надежда Доржуевна Седенсот, дузалакчы башкы Марина Алдын-ооловна Бүрүн-оол, Михаил Салчакович Биче-оол кичээңгейде алган.

"Хүнчүгеште" уругларын тургузуп алган ада-иелер-биле харылзаалар быжыг. Ылаңгыя ойнаар булуннар дерилгезин четчелээринге Кара-кыс Кудер, Григорий Дондук-оол, Чойгана Чамьян, Элла Кечил-оол, Соория Семис-оол, Мария Сундуй, Рада Хертис, Артур Ыдамчап, өскелер-даа бистин ажылывысты деткип, дузазын кадып турар. Башкылар, ада-иелерниң кады ажылдажылгазы, күрүне деткимчези-биле эрткен 25 чылдың дургузунда "Хүнчүгеш" уруглар сады чаштарның кижизидилгезинге, өзүлдезинге төлөптиг үлүүн кирип чоруур. Моон соңгардаа коллектив ол уг-шиг-биле ажылдаар.

Чечек ДЕМБИРЕЛ, бичии бөлүктүң кижизидикчи башкызы, күш-ажылдың хоочуну.

Авторнуң чуруктары.

Аныяк башкы Анна Нава, аныяк эмчи Аржаана Очур.

ТИИЛЕЛГЕЖЕ ОРУК ООН ЭГЕЛЭЭН

Кижиги төрөлгөтөнүн төөгүзүндө эң-не каржы-дошкун, ханыг-чинниг дайын — делегейнин ийиги дайыны болуп, 20-ги чүс чылдын төөгүзүндө арткан. Совет кижилер төрөөн чуртун немец-фашисттерге эжелекчилерден камгалаар дээш, көстүп көрбөөн маадырлыг орутку эрткенер. Ада-чурттуң Улуг дайынынын төөгүзүн сайгарып көөр болзувусса, Сталинград тулчуушкуну онзагай черни ээлеп турар. Орта фашисттер Германиянын хөй санныг шериглерин кончук күштүг чепсек-херексели-биле кады чылча шапканы — тиилелгеже улуг орутку эгезин ажиткан. Ам удавас Сталинградка немец-фашисттер шериглерини чылча шапканынын 60 чыл оюн байырлаарынын бүдүүзүндө турар бис. Төөгүлүг Сталинград тулчуушкунунга киришкен солдат бистин республикада бар бе деп айтырыг мени дүвүредди берген. Бистин Тывадан ол тулчуушкунга киржип турганнар, дириг арткан дайынчы Федор Андреевич Тупицынын тыпкаш, ужурачып чугаалажыр аргалыг болдум.

Ф.А.Тупицын — Тыванын үндезин чурттакчызы. 1922 чылдын май 5-те Каа-Хем кожуунун Медведка (Көк-Хаак) суурга, хөй ажы-төлдүг Тупицыннарнын өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Каа-Хемнин үндезин чурттакчылары, улгады берген орус кижилер колдуу тывалаар улус болгай.

— Тывалап билер силер бе? — деп Федор Андреевичтен айтырарымга, каттыргаш.

— Бичи, бичи билер — диди. Оон ыңай бистин чугаавыс колдуу тааржы берген деп чугаалап болур.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээр мурунда, Тывага 12 муң хире ССРЭ-нин хамаатылары, орустар чурттап турган. Олар колдуунда Улуг-Хем, Каа-Хем, Би-Хем, Танды, Кызылга турганнар. Тупицыннын чугаазы-биле үндезин чурттакчылар азы Тывага төрүттүнгөн, өскөн орус кижилер ийи хамааты эргелиг турган, өскээр чугаалаарга, ТАР-нын болгаш ССРЭ-нин хамаатылары деп ийи паспорттарлыг турганнар.

1942 чылдын февраль айдан эгелээш Тывага чурттап турган ССРЭ-нин хамаатыларын массалы-биле дайынче чорудуп эгелээш. Дүвүрэнчиг-ле үе турган. Каа-Хемге чурттап турган Тупицыннарнын ийи оглу Иван биле Федор 1942 чылдын февральда дайынче аътаныпкан. Төөгү материалдарындан алгаш көөрге, ол үеде бир хүнде 100-120 солдаттары тускай колонна-биле дайынче алгаш чоруп турган. Тывага чурттап турган 12 муң хире совет хамаатылардан 3500 хире кижини дайынче кыйгырты берген. Назы-хары улгады-даа берген болза, 900 хире кижиги эки туразы-биле дайынче чораан. Оларнын аразындан 200 хире кижиги Красноярскинин, Кемеровонун, Канскинин, Черногорскинин хөмүрдаш шахталарында дайын төнгүже чедир ажилдап турганнар.

Иван биле Федор Тупицыннар кады дайынче чоруткаш, Красноярск хоорайга шериг белеткелин эрткеш, оон-на ангы-ангы

кезектер-биле тарап чорутканнар. Иван Федордан 12 хар улуг турган. Ол 1942 чылдын апрельде Ленинград фронтузунга дайылдажып тургаш, маадырлы-биле өлгөн. Федор Тупицын дайыннын дарызынын чыдын, баштайгы шылгалдазын Сталинград тулчуушкунунга алган. Ол дугайында Федор Андреевич чугаалады кысказы-биле мынчаар чугаалады.

— Мээң чоруп турар үемде дайыннын эң берге үези турган. Анаа-ла көдээ черден барган кижини дайынче салып кириптер эвес, оларны өөредир, тускай курсту эртер апаар. Командирлернин чугаазы-биле алырга, шериг чедишпейн турар деп дүвүрөп турар боор чораан. Дайынга колдуунда артиллерия кезеэнге турдум. Баштай Сталинград фронтузунга Черниговтун 76-гы гвардейжи дивизиязынын артиллерия кезеэнге, оон соонда 273 адыгжи дивизияга дайылдажып чордум. Ол үеде Сталинград тулчуушкуну кончук-ла дүшкүрдүг турган. Ынчанмай канчаар, фашисттер Германиянын эң күштүг, хөй санныг дайынчы чепсек-херексел-биле джикинге чедир чепсегленген, генерал-фельдмаршал Паулюстун 6-гы армиязы болгаш хөлезиленикчи чурттарнын хөй шериглери бүгү талазындан совет шериглерге бүзээлеттирген турган. Ол дайыннын кончук нарын болуп турган чылдагааны чүдөл дизе, Паулюстун армиязы хосталып үнер дээш, кара кызыл, кижиги-даа күжүн харманмайн дайылдашкан турупкан. Гитлернин дужаалы-биле Манштейннин армиязы бүзээлеттирген шериглерни хостап алыр дээш дайылдашкан турупкан. Орта 4 фронт, та чеже армия турган чүве, оон бээр 60 чылдар эрткен, ам сактыры берге.

Ынчалза-даа дайыннын ол халаптыг чылдары кижиниң сагызындан уттундурбас артып каар-дыр. Ам ону бодап кээрге, кижиги тура халып кээр чыгы. Мен чогум Сталинград тулчуушкунун иштинге кирбээм мен. Оон соңгу талазынга Дон фронтузунга хамааржып турган бис. Орта та чеже техника, артиллерия, танк, самолет турган чүве. Дүн-хүн чок дайын чоруп турган. Кижиги хун караа көрбес, чер, дээр ыш-бус, довурак-доозун боор чүве чораан. Чамдыкта кайын боолап турарын безин билбейн баар. Дайыннын баштайгы хүннеринде бүдүн рота 100 хире кижиги дайылдажып киргеш, 20 хире артып каап-даа турдус. Ол хире берге үелер база турган.

Федор Тупицыннын баштайгы дайынчы шылгалда туткан чери — Сталинград тулчуушкуну. Орта артиллерист болуп дайылдажып тургаш, балыглангаш, госпитальга чыткан. 1943 чылдын ортан үезинде госпитальдан үнүп келгеш, дайынчы оруун уламчылап чорупкан. Волхов фронтузунга дайылдажып чоруп тургаш, аар балыглангаш, кемдөөн. База катап госпитальга үр эмнедир ужурга таварышкан. Госпитальдан үнүп келгеш, Орловтун танк училищезинге өөренип эгелээш. Орта өөренип тургаш, кадьынын байдалы-биле халажып чанып келген.

Ада-чурттуң Улуг дайынын-

дан Федор Тупицын 1946 чылда ээл чанып келген. Оон сеткилинге эң-не өөрүнчүг чүве Тываның ССРЭ-нин составынга каттыжып киргени болур. Дайын соонун берге чылдары турган-даа болза, ол үеде Тывага ажил-иш хайныгып турган. Дайынга дадыгып быжыккан солдат келген дораан Каа-Хем комсомол райкомунун организастыг килдизинин эргелекчизинге ажилдай берген. 1942 чылдын күзүнүндө, Сталинград тулчуушкунунче дайылдажып киреринин бетинде, Ф.Тупицынны ленинчи комсомолдун хүрээлеңинге хүлээп алган турган. 1947 чылда областың партия школазынын чанында комсомол ажилдакчыларынын 9 айлыг курузун дооскаш, Кызыл көдээ районун, Каа-Хем комсомол райкомнарыннын 1-ги секретарынга ажилдап чораан. 1951 чылга чедир ол ажилга ажилдаан. Аныктарны ажил-ишке углап баштаарынга болгаш организастыг, масса-политиктиг ажилдар чорударынга оон удуртукчу салым-чаяаны орта бадыткаптыг.

1951 чылда областың ийи чыл хуусаалыг партия школазынга өөренип киргеш, 1953 чылда тергин эки өөредитгелиг, кызыл диплом-биле дооскан. Партия школазын дооскан соонда, Каа-Хем партия райкомунун организастыг килдизинин эргелекчизинге 1957 чылга чедир ажилдаан. СЭКП ТК-нын шийтпире-биле куруккан болгаш кур черлерни шингээдип алыр талазы-биле бүгү чуртка улуг шимчээшкени эгелээш. Ол үеде партиянын шыырак дээр кадрларын ынаар чорудуп турган. Каа-Хемнин партия райкому Ф.Тупицыннын ажил-ишке харысалгалыын, тура-соруктуг, организастыг талантызын өөренип көргеш, ону Сарыг-Септин МТС-тин партком секретарынынче ажилдадып чоруткан. Өскөн-төрөөн Каа-Хемнин хову-шөлдери кончук эки билер, оон ат-алдарлыг тараажылары-биле таныш-көрүш кижиги болгаш, кыска хуусаада улуг ажилды кылып чоруткан. Тупицыннын чугаазы-биле алырга, ажил-агыларга тракторлар чедишпейн-даа турган болза, боду хову турлагларынга конуп-дүжүп тургаш, үш ээлчегни организастап, тарылганы кыска хуусаада бедик шынарлыг чорутканынын түннелинде, Каа-Хем район ол үеде республикага эң хөй тарааны дужаап турган районнарнын санынга турган. Тайбың үеде чорудуп келген үре-түннелдиг ажилын ССРЭ-нин Чаззаа үнелеп көргеш, ону “Куруккан болгаш кур черлерни шингээдип алганы дээш” деп медаль-биле шааннаан.

Дайын үезинде Ф.Тупицын — Совет Армиянын солдады, оон даалгазын күүседип чораан болза, тайбың үеде — партиянын солдады, ол кайнаар “айбылаарды”, ынаар чоруп турган. 1958 чылда Тыванын аар үлетпүрүнүн кол ооргазы болур, “Тыва даг-дүгү” комбинатынын тудуу эгелээш. Тываның шупту булуңнарыннан аныктарны ажилдадыры-биле комсомолчу путевка-биле чорудуп турган. Партия обкому бодунун талазындан эң-не организакчы талантыг, харысалгалыг ажилга бодун ба-

дыткаан, туруштуг, анык кадрларны шилип тургаш, чорудуп эгелээш. Ол шилишкени Федор Андреевиче база таварышкан. 1958 чылда партия обкомунун шийтпире-биле “Тыва даг-дүгү” тудуг эргелелинин кадрлар килдизинин эргелекчизинге ажилдап эгелээш.

— Дайын фронтузу чүл деп чүвени дайынга көрдүм, тайбың күш-ажыл фронтузу деп чүл деп чүвени Ак-Довуракка көрдүм — дээш, Федор Андреевич улаштыр чугаалады. — Ажилдаар дээр аныктар Саян артындан, Тываның булуң бүрүзүндөн кээп турган. Чурттаар чер айтыры шуут бергедээш. Сөөлүндө шериг майгынар экелгеш, оолдарны орта чурттадып кыштаттывыс. Ол хиреде ажил шагы үер, арагалаар кижиги чок, ол үениң аныктары дыка-ла чурумнуг турган. Баштай ажилчынарнын чурттаар ниити чуртталга бажыңнарын тудуп эгеледвис. Ынчан Ак-Довурак республиканың чаманчок, улуг ССРЭ-нин контролонга турган. Ажил-иш дүвүрэнчиг-ле турган — деп чугаазын доосту. Ак-Довурак хоорайны тудуп тургузарынга, “Тыва даг-дүгү” комбинатынын бирги ээлчээр ажилгалга киреринге Федор Андреевичинин кирген үлүг-хуузу улуг.

1963 чылдан эгелээш республиканың техника-ажылгал конторазынын начальнигинге ажилдап эгелээш. Бо ажилга хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир ажилдаан. Ол үеде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөшү шапкыны-биле хөгжүп эгелээштинин түннелинде, автомашиналар-биле чүк сөөртүлгези канчаар-даа аажок улгаткан. Ак-Довурак — Абаза автооруу база ажиттыганы. Саян долгандырынын оруу ажиттыганы-биле узун орукка автотранспорттун шимчээшкени улгаткан. Техника-ажылгал конторазынын кол сорулгазы узун орукка дүн-хүн чок чораан чолачыларны дыштандырып, хонуп алырынга таарымчалыг байдалды тургузары болур. Федор Андреевич кыска хуусаада Чадаанага, Ак-Довуракка, Абазага, Абаканга, Араданга, Онга, Кебеже чолачылар хонар аалчылар бажыңын турум баазы-биле кады туттурган. Ол үеде республикага чылда 1 млн. тонна хире чүктү автомашиналар-биле сөөртүп турган.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, ол хол куруг орбаан, авто-эргелелге дээш, өске-даа бүдүрүлгелерге ажиттыг ажилды кылып, чонун хүндүткелин чаалап алган. Федор Андреевичинин хары 81, ол ам-даа хөндүрт-синныг, шимченгир, чик адак, угаан-бодалы чарт, харысалгалыг хөй-ниити ажилын кылып чоруур республикада билдингир хоочуннарнын бирээзи. Республиканың дайыннын болгаш күш-ажылдын хоочуннар чөвүле-

линин чанында Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилеринин бөлүүн удуртуп ораар.

Федор Андреевичинин үедунда 371 Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилери бар. Оларнын 76-зы бирги бөлүктүн, 260 кижиги ийиги бөлүктүн, 3 кижиги үшкү бөлүктүн инвалидтери. 138 кижиги 75 хардан 80 хар чедир назылыг, 233 кижиги 80 хардан өрү назылыг. Эң улуг назылыг Иван Агатаев 108 харлыг. Ол хүндүс бажыңыга черле орбас, бир-ле айтырыг дээш хоорай чагыргазы, социал департамент, оон яамызы, Чазак дээш, барбас чери чок. РФ-тин “Хоочуннар дугайында” хоойлуда көрдүнгөн чийгелделер чедир күүсеттинмейн турарын хомудап чугаалап орду. 2001 чылда Бүгү-россиянын дайынын болгаш күш-ажылдын хоочуннарыннын 4-кү сьездизинге делегат болуп, Тывадан барып киришкен кижилеринин бирээзи. Чоокта чаа Тупицынын Россиянын дайыннын болгаш шериг албаныларнын хоочуннар комитетинин даргазы, армия генералы В.А. Говоров “Хоочуннар шимчээшкенинин иденкейлиг киржикчизи” деп хөрек демдээ-биле шааннаан. Дайын чылдарында эрес-маадырлыг чоруу, тайбың үеде ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Федор Андреевич ССРЭ-нин 14 орден, медальдары-биле шааннаткан.

Кижиге салым-чол канчаар таваржырдыр, оон чайлаар эвес деп чонун чугаазы бар. Чырык черге чангыс катап төрүттүнгөн назынында Федор Андреевич берге-даа, солун-даа, уттундурбас амыдыралды чурттап эрттирген кижилеринин бирээзи. Дайын-даа, тайбың-даа үеде кезээде мурнуку одуругга чораан кижиги болду. Сталинград тулчуушкунунга оон дайылдажып турганы 76-гы гвардейжи адыгжи дивизия Сталинградче баштай халдап кирген шериг кезектеринин бирээзи. Ол дивизиядан хөй кижиги өлүртүп, балыгланган. Тайбың үеде күш-ажылдын эң берге участоттарыга ажилдап чораанын кысказы-биле бижидим. Назылап кырып бергеш-даа, ол хоочуннарын кагбаан, оларга өмөк-дуза кадып, бир-ле айтырыгны шийтпирлеп чоруур. Чурттап келген назынында чуртунга, чонунга төлөптиг бараан болуп келгенин оон хөй санныг шаанналдары, хүндүлүг бижиктери, байыр чедирлишкенири кандыг-даа артык сөстүн херээ чок бадыткап чыдар.

Сергей ХЕРТЕК.

Шагаа-2003-тү эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың январь 18 № 39
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Шагаа-2003-тү эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кожуп каан).

2. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы:

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызынга ук Яамының амгы акшаландырышыкының күсели-биле чарыгдалдарның сметадын езу-гаар культура-массалыг хемчеглерни эрттиреринге 225 муң рубльди (№1 капсырылга);

Тыва Республиканың Аныктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетинге «Аныктар политиказы» деп 206 статьяның күсели-биле 15 муң рубльди

(№2 капсырылга);

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитетинге ук Куркомитеттин амгы акшаландырышыкының күсели-биле 78,3 муң рубльди чарыгдалдар сметадын езу-гаар спорт-массалыг хемчеглер эрттиреринге (№3 капсырылга);

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызынга ук Яамының амгы акшаландырышыкының күсели-биле чурттакчы чоннун дыка чединмес кезээнге 40 муң рубльди аңгылап бээр.

3. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы Шагаа-2003

байырлал үезинде республикага хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалын хандыраар болгаш байырлалдар эртер база хөй улус чыгыр черлерге автотранспорттуң эртер оруун чурумчудар.

4. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитети Шагаа-2003-тү байырлаар талазы-биле хемчеглерни массалыг информация чепсектеринге чырыдарын хандыраар.

5. Бо доктаалды боттандыраарына контролюду Чазак Аппаратының удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды Д.-С.Б. Яндакка дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Шагаа байырлалында болур хемчеглер

2003 чылдың январь 25-тен февраль 4-ке чедир

Январь 25-те

9.00 шакта. Хоорайның бирги удуртукчузу Серен Арапаевич Кужугеттин 100 харлаанынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазының ажыдышыкыны.

Январь 26-да

10.00 шакта. А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага «Шагаам — сүзүглелим» деп номкалендарь делгелгеви.

Январь 27-де

10.00 шакта. «Тыватудуг» акционерлиг ниитилеге Тыва Республиканың шыдыраага командалар аайы-биле маргылдаазының ажыдышыкыны.

Январь 30-де

10.00 шакта. «Детский мир» чанында шөлгө шайбалыг хоккейге маргылдаалар.

13.00 шакта. «Шагаа-2003»-түн национал оюннар мөөрейи.

Январь 31-де

11.00 шакта. Аң-өлүк кештериниң делгелгеви. Көдээ ажыл-агый продуктуларының болгаш тыва национал аш-чемнерниң ярмарка-делгелгеви.

12.00 шакта. «Цеченлинг» хүрээзинге мөргүл.

12.00 шакта. «Ташипенделинг» хүрээзинге мөргүл.

13.00 шакта. Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Шагаа-2003-ке тураскааткан национал оюннар мөөрейи.

17.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Аътка йөрээл» деп эрги чылдың үделгезинге тураскааткан байырлал концерти.

Февраль 1-де

9.00 шакта. И.Ярыгин аттыг спорткомплекске бильярд маргылдаалары.

11.00 шакта. Кудумчузу болгаш дыштанылганчыгы паргынга Шагаа-2003-ке тураскааткан культура-массалыг хемчеглер:

— улуг улус аразында шыдыраа маргылдаазы; — эр улус аразында хол-биле күжүн шенежири (армреслинг);

— эң чараш национал костюмнер мөөрейи; 100 болгаш 500 метрге элээдилерниң хаакка маргылдаазы.

11.00 шакта. «Херел» спортзалынга «Хүреш».

12.00 болгаш 16.00 шактарда «Цеченлинг» хүрээзинге мөргүл.

12.00, 16.00, 18.00 болгаш 21.00 шактарда. «Ганданпунцоглинг» Дхарма төвүнге мөргүл.

12.00 шакта. «Херел» спорт залынга өг-бүлелер аразында спортчу маргылдаалар.

12.00 шакта. Р.Кенденбилю аттыг республиканың уран чүүл школазынга Шагаа-2003-ке тураскааткан мөөрейлер, оюннар.

13.00 шактан 17.00 шакка чедир. А.Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл школазынга кон-

церт, оюннар, мөөрейлер.

15.00 шакта. Улусчу чогаадылга бажыңыга «Шагаа-биле амыргын-на!» деп улусчу чогаадылганың мастерлериниң концерти. Ус-шеверлерниң кылыгларының садьгяжылга-делгелгеви.

17.00 шакта. Тываның күрүне филармониязынга «Шагаа-2003» деп театржыткан байырлал.

18.00 шакта. ТКУ-нун болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш сургуулдарының Шагаага тураскааткан оюн хемчеглери (ниити чуртталга черлеринге).

19.00 шактан 05.00 шакка чедир В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга мөргүл номчулгазы.

19.00 шактан 05.00 шакка чедир. Улусчу чогаадылга төвүнге мөргүл номчулгазы.

19.00 шактан 21.00 шакка чедир. «Енисей» Культура бажыңыга мөргүл номчулгазы.

19.00 шактан 21.00 шакка чедир «Строитель» Культура бажыңыга мөргүл номчулгазы.

Февраль 2-де

05.49 шакта. Шагааны—Чаа чылды уткууру (Енисей кыдыыңга).

06.00 шакта. Саң салырының байырлалы. Шутту хүрээлерге болур.

12.00, 16.00 шактарда. «Цеченлинг» хүрээзинге мөргүл номчулгазы.

10.00 шакта. Тываның 5 чылы стадионга минихоккейге республика маргылдаазы.

12.00 шакта. Арат шөлүңге ниитиниң чөмненилге черлериниң үнүшкүңү.

12.00 шакта. Арат шөлүңге театржыткан байырлал:

— армреслинг (хол басчыры);

— аргамчы октаары;

— тефектээри;

— канат тыртары;

12.00 шакта. Кызыл хоорайның «Южный», «Восток», «Правобережный», «Башня», «Детский мир» микрорайоннарынга спортчу оюн-тоглаалар.

15.00 шакта. «Херел» спорт залынга республиканың бирги чери дээш «Хүреш» маргылдаазы.

15.00 шакта. Совет Тываның 5 чылы стадионга конькиге республика маргылдаазы.

15.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга национал оюннар болгаш аш-чем кылыгларының мөөрейлери.

17.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга байырлалдың концерти.

19.00 шакта. Арат шөлүңге аныктарның дискотеказы.

Февраль 4-те

11.00 шакта. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге реабилитация төвүнүн уругларының байырлалы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг, ынак ававыс, угбавыс, кат-иевис Зоя Шактар-ооловна МОНГУШТУҢ январь 25-те хар харлаан юбилеи. Ол башкы эртеми деп буянның мергежилдиг, чонунга бараан болуп, хөй чылдарда ажылдап чоруур, күш-ажылдың хоочуну.

Көскүлөң сеткил чок, ажыл-ишчи ававыска, угбавыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, бижыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны, узун назынны, ак орукту йөрээвишаан, амыдырал-чуртталгазынга ам-даа чедишкннерни сеткиливис ханызын күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруу, күдээлери, кенээттери.

Бистиң ачавыс Петр Хунаевич МОНГУШ бо хүннерде 60 харлаан. Ол күш-ажылдың хоочуну,

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, хереглекчилер ниитилелиниң тергини, хоочун спортчу. Петр Хунаевич хүндүлүг дыштанылгаче үнгүже чедир республиканың хереглекчилер ниитилелиниң шугумунга аңгы-аңгы кожууннарда ажылдап, ниитилел хөгжүлдизинге төлөптүг үлүүн кирип чораан. Амгы үеде Чадаана хоорайның Хүндүлүг хамаатызы бооп, хууда ажыл-агыйын тудуп, чурттап чоруур.

Ачавыска эки кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны, кижик-чолду, узун назынны сеткиливис ханызындан күзедивис!

Өөнүң ишти, уруглары.

«ПИРОТЕХНИКА» ДЕП ОПЕРАЦИЯ

Россияның ОБЯ-ның ТР-де КӨАЭ-нин ажыл планын езу-гаар 2002 чылдың декабрь 13-тен 2003 чылдың январь 15-ке чедир үеде ОКК-1 инспекциясы ИХЭ, Курсадыг инспекциясы, метрология болгаш сертификация стандартизациязының төвү-биле кады «Пиротехника» деп операцияны эрттирген. Пиротехника садып турар үеде 8 рейдини чоруткан.

Хыналдалар үезинде хууда 20 сайгарлыкчының ажылын хынаан, оларга тайылбырларны берген, 17 хажыдышыкыны илереткеш, 4510 рубль өртектиг пиротехниканы хавырган, административтиг хемчег онаар 3 протоколду тургускан.

2003 чылдың январь 13-тен 20-ге чедир Кызыл хоорайга 15 өрт болган, 10 медээ меге болган. Олардан:

— 4 өрт отту шын эвес ажыгланьндан үнген (эзирик таакпылаанындан);

— 6 өрт чурттаар чер чок

кижилерниң бажыңнар подвалдарында от кызысканындан үнген.

Январь 17-де Новоселов кудумчунда №14 бажыңга өрт үнген. Эзирик кизи тыртып орган таакпызын октапканындан ол өрт үнген. Өрттүн когаралын тодаралып турар.

Чаагайжыды туткан бажыңнар подвалдарында хонукта 2-ден эвээш эвес өрт үнүп турар. Чижээ, январь 17-де Ленин кудумчунда 42 бажыңның подвалыга өрт үнген. Өрт камгалал ажылдакчылары 20 ажыг кижини дашкачар үндүрер ужурга таварышкан.

Кызыл хоорайның чурт-такчылары, бажыңнарыңар подвалдарын хынамчалыг көрүп турарыңарны диледивис.

Д.ШАГААР,
ОКК-1-нин өрт хайгааралының күрүне инспектору,
иштики албанының лейтенантызы.

ЯАМЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Эрткен неделяда ТР-нин девискээринге оперативтиг байдалдар дугайында ТР-нин Хамааты камгалалының болгаш Онза байдалдар яамызындан мынчаар дыңнаткан:

Ниити байдал

Ниитизи-биле 11, оон иштинде бүдүрүлгө черлеринге 2, хууда секторга 3 өрт болган, качыгдал, өлген кижилер чок. Өрттерни өжүреринге 160 кижини хаара туткан.

Орук-транспорт алдагалдарының саны 16, 12 кизи качыгдал, 3 кизи өлген. Криминал байдалды алырга, 92 кем-херек

үүлгединге 2 кизи өлген, 17 кизи качыгдалан.

Автооруктарда, арт-сыннарда хар кылын дүшкен, хөртүктеп турар. Кызыл—Абакан аразында Буйба артта байдал чүгээр. Транспорт шимчээшкени уламчылап турар. Бояровка—Тоора-Хем аразының кышкы оруунда байдал эки. 15 тонна чүктүг чычааннар маңаңып турар.

Ыраак кожуун, суурларже кывар-чар материалдар сөөртүлгези уламчылап турар. ЧЭТ-терниң болгаш котельнаяларның ажылы чүгээр.

Ольга ПУГАЧЕВА.

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле яамызы

бодунун ажылдакчызынга 1-2 өрээл, чаагайжыды туткан бажыңны хөлөзилеп бээр.

Өртүн ай санында төлээр.

Телефону 3-83-56.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш,
Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдизери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7950. Чагы 10.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күрүне комитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харьылаар.